

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZEYNALOVA XALIDƏ FƏHRƏDDİN qızı
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARTİKLİN MƏTNYARATMA
İMKANLARI

İxtisas – 060201- Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
MAGİSTR LİK DİSSERTASİYASI

Elmi rəhbər: _____

Hüseynov Arif Rza oğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı - 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
--------------------	------------

I FƏSİL. MƏTN HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT	8-37
---	-------------

1.1. Mətn dilçiliyinin nəzəri aspektləri	8-15
--	------

1.2. Mətn və onun dilçilikdə araşdırılması	15-37
--	-------

II FƏSİL. MƏTNİN FORMA VƏ MƏZMUNUN VAHİDLƏRİ	38-66
---	--------------

2.1. Artıqlıq mətnin forma vahidlərinin biri kimi	38-50
---	-------

2.2. Mətnin forma və məzmun vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələri	50-66
---	-------

NƏTİCƏ.....	67-68
--------------------	--------------

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
---	-----------

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dünya dilçiliyində ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, mətnin cümləfövqü vahid olduğu qəbul edilmiş, tədqiqatlar bu yöndə aparılmışdır. Dilin aktual sintaksisi başqa sözlə, aktual üzvlənmə və mətn məsələsi araşdırıcıların diqqət mərkəzində dayanmışdır. Yaşadığımız yeni əsrin ötən illəri ərzində bu məsələyə maraq daha da artmışdır.

Məndən ayrı götürülmüş hər hansı bir söz, söz birləşməsi və ya ayrıca bir cümlə heç də həmişə konkret mənə bildirmir. Kommunikativ yanaşmada bunlar arasında məntiqi-semantik əlaqə olmazsa, ötürülən informasiya anlaşıqlı olmaz. Müxtəlif sistemli dillərin materiallarını nəzərdən keçirdikdə müstəqil cümlələrin bir-biri ilə müəyyən əlaqə əsasında birlik yaratması özünü göstərir. Müasir dilçilik tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyi məhz mətnin qurulma qaydaları və onun formalaşmasında iştirak edən vasitələrin təhlili ilə məşğul olur.

Nəzəri dilçilikdə mətnə müxtəlif baxışlar olmuş, fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Bu məqsədlə dillərin materiallarını nəzərdən keçirdikdə müstəqil cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsi məsələsində mübahisələr mövcud olduğu meydana çıxır. Azərbaycan və rus dilçiliyində mətn vahidləri müəyyən qədər tədqiq edilsə də, artiklin mətnin qurulmasında və onun formalaşmasında iştirakı hələ də tam öyrənilməmiş qalır.

Tədqiqat işində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq cümlənin ayrı-ayrı üzvlərlə bağlı deyil, bütöv şəkildə mətnin aktual üzvlənməsi və kompleks şəkildə mətn vahidlərinin bu prosesdəki roluna aydınlıq gətirilib. Burada tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərə aid faktlar əsasında mətn koqnitiv aspektdə araşdırılmış və mətn vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri aşkarlanmış, həmçinin dillər arasındakı fərq göstərilməklə yanaşı, həmin cəhətlərin özləri də faktik dil materialları əsasında təhlil olunmuşdur. Eləcə də məndə rabitəliliyi yaradan forma və məzmun vasitələrinin hər biri koqnitiv baxımdan təhlilə cəlb olunmuş, ümumi dilçilik aspektində dəyərləndirilmişdir ki, bu da tədqiqatın əsas yönünü təşkil edərək, işin aktual olduğunu göstərir. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada artiklin mətnin yaradılmasında rolu, mətnin forma və məzmun

vahidləri Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə və koqnitiv aspektdə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi: İngilis və Azərbaycan dillərində mətn dilçiliyi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, ayrı-ayrı kitablar və monoqrafiyalar nəşr edilmiş və bu barədə ümumi qrammatikaya dair bir sıra kitablarda bəhs edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda müstəqil tədqiqat işləri daha çox diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, mətnlə bağlı nəzəri anlayışlar rus dilçiliyində mühüm yer tutduğundan bu məktəbin resurslarından istifadə edən Azərbaycan dilçi alimləri bu istiqamətdə dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlar nisbətən az olsa da, bir neçə fundamental əsərin adını qeyd etmək lazımdır. Bunlardan K.M.Abdullayev, A.Y. Məmmədov və b. ibarət müəlliflər qrupunun “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (2012), Ə.Ə.Abdullayevin “Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs” (2011), F.Y.Veysəllinin “Diskurs təhlilinə giriş” (2010), A.Y.Məmmədovun “Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” (2001), A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədovun “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (2010) əsərləri xüsusi olaraq fərqləndirilməlidir. Dilçiliyimizdə mətnlə bağlı tədqiqatlar daha çox konkret bir istiqamətdə - mətnyaradan formal vasitələrin iki dil materialı əsasında araşdırılması istiqamətində aparılmışdır. K.F. Xudaverdiyevin “Təkrar bədii mətnə koheziya vasitəsi kimi (ingilis dili materialı əsasında)” (2005), S.H.Sadıqın “İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövü formalaşdıran leksik və qrammatik vasitələr” (2011) adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyaları belə araşdırmalardandır.

Adları qeyd edilən tədqiqat əsərlərinə ümumi olaraq nəzər yetirdikdə belə aşkar etdik ki, həmin əsərlərdə irəli sürülən müəyyən fikirlər və göstərilmiş dil faktları mətn dilçiliyi sahəsinin tədqiqi zamanı müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bunların əksəriyyətində hansısa bir dilin materialına əsasən mətnin nəzəri aspektləri təhlilə cəlb edilmiş, onun artiklin mətnyaratma xüsusiyyətlərinə toxunulmamışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi atriklin mətnyaratma imkanlarını üzə çıxarmaq, mətnin vahidləri və onun aktual üzvlənməsini müasir dilçilik nəzəriyyələri əsasında koqnitiv dilçilik baxımından təhlil etməkdir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- mətn dilçiliyinin nəzəri aspektlərini üzə çıxarmaq;
- mətnin formal vahidlərini müəyyənləşdirmək;
- mətnin məzmun vahidlərini üzə çıxarmaq;
- mətni yaradan formal vahid kimi təkrarların rolunu koqnitiv baxımdan müəyyən etmək;
- mətnlərdə semantik bağlılıq və rabitəlilik məsələsini faktik materiallar əsasında koqnitiv dilçilik baxımından təhlil etmək;

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və İngilis dili bədii mətnləridir.

Tədqiqatın predmeti mətn yaradan formal-semantik əlaqə vasitələri, artiklin mətnyaratma xüsusiyyətinin təhlilidir. Burada mətni yaradan formal əlaqə vasitələri haqqındakı nəzəri biliklərdən istifadə edilməklə, həmin sahədəki fikirlər ümumiləşdirilərək daha da dərinləşdirilmişdir. Faktik materiallar əsasında bu fikir və mülahizələri əsaslandırmaqla mətnin semantikasmda idraki-koqnitiv və kommunikativ aspektlərin aparıcı rolu nəzərə alınmışdır. Bütövlükdə dilin səviyyələri fəvqündə duran mətnin daxili semantikasının açılması, onun özəllikləri, anlama prosesinin koqnitiv aspektdə araşdırılması, sistemləşdirilməsi də tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın metodu: Tədqiqat işində təsvir, müqayisə və struktur təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Problemin hansı səviyyədə araşdırıldığını müəyyən etmək üçün mövcud ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmış, nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti: Mətn və onun komponentləri olan cümlələrin bilavasitə koqnitiv dilçiliyin tələbləri baxımından tədqiqi mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar, mətn dilçiliyi

sahəsində aparılan təhlillər ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında aparılacaq araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə, əldə edilmiş nəticələr ali məktəblərin dilçilik üzrə magistratura səviyyəsində təhsil alıb tədqiqat aparırlar, həmçinin tədqiqatçı doktorantlar üçün həm nəzəri baza, həm də praktik mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin ümumi dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar və ali məktəbdə dilçiliyə aid keçilən fənlərin, eləcə də nəzəri qrammatikaya aid seçmə fənlərin tədrisində, xüsusi kursların tərtibi və tətbiqində də yardımçı ola bilər.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi: Burada müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan Azərbaycan və ingilis dillərinin faktik materialları əsasında mətn parçaları koqnitiv dilçiliyə istinadən tədqiqata cəlb edilmişdir. Təhlil zamanı mətni formalaşdıran formal əlaqə vasitələri - təkrarlar, paralellər, sinonimlər, işarə və şəxs əvəzlilikləri, söz sırası, qrammatik vasitələr, rabitəlilik və semantik bağlılıq məsələsinə məhz koqnitiv dilçilik baxımından aydınlıq gətirilmişdir. Bütövlükdə artiklin mətnyaradan aspektdə təhlili dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir.

İşin aprobasiyası: Tədqiqat işinin aprobasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “.....” kafedrasında aparılmışdır.” məqaləsi yazılıb.

Dissertasiya işinin quruluşu: Dissertasiya işi Dissertasiya işi - mündəricat, giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmaqla cəmi səhifədən ibarətdir.

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyət, metodları və strukturu, eləcə də problemin öyrənilmə dərəcəsi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Mətn dilçiliyi haqqında məlumat” adlı birinci fəslində mətn dilçiliyinin nəzəri aspektləri araşdırılır, mətn və onun dilçilikdə araşdırılması prosesinə aydınlıq gətirilir.

İkinci fəsildə isə mətnin forma və məzmunun vahidləri təhlilə cəlb edilir, onların qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri, artıqlı mətnin forma vahidlərinin biri kimi təhlilə cəlb edilir.

Tədqiqat zamanı əldə olunan əsas nəticələr ümumiləşdirilərək dissertasiyanın nəticə hissəsində verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan, rus, həmçinin ingilis dillərində olan əsərlərin siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL.

MƏTN HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1.1. Mətn dilçiliyinin nəzəri aspektləri

XX əsrin əvvəllərində yaranan mətn dilçiliyi geniş şəkildə alimlər tərəfindən 50-80-ci illərdə tədqiq olunmağa başlanmışdır. İlk tədqiqatların qarşısında duran və cavabı mütləq şəkildə müəyyən edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri də mətn dilçiliyinin obyektini müəyyən etməkdən ibarət idi. Elə bu səbəbdən də, müasir mətn dilçiliyi ilk olaraq özünün tədqiqat obyektini sualı ilə üzləşir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1970-ci illərdən bu elm sahəsinin tədqiqinin geniş miqyas almadığının şahidi oluruq.

Mətn dilçiliyi fikri bir elmi ideya kimi yeni olsa da, bir əməli iş kimi onun tətbiqi tarixin çox dərinliyinə gedir. Bu bəşəri nitq hadisəsinin türk dilinin tarixində tipik özünəməxsus bir təzahürü vardır. Əslində yazı başlayandan mətn bütövlüyü başlanıb. Hətta bir cümlə, bir abzas yarananda mexaniki şəkildə, necə deyərlər, şüuraltı yaradıcılıq faktı kimi mətn bir bütövdən ibarət olub. Bu, bəşəri faktdır. O, nitq prosesinin təbiətindən doğur, nitqin məzmunu bildirmək, fikir çatdırmaq xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Mətn dilçiliyinin öyrənilməsində iki üsuldən istifadə olunur [6, s.89]:

1) Koqnitiv üsul- bu üsul dilçiliyin tərkib hissəsi kimi ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dərinlən öyrənilir. Tədqiq olunan sahələr bütün hallarda insan fəaliyyəti ilə və bu fəaliyyətin özü koqnitiv fəaliyyətlə sıx surətdə bağlıdır;

2) Kommunikativ üsul- bu üsulla mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq diferensiasiyasını şərtləndirir.

Qeyd olunmalıdır ki, dilçilik elminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sintaktik səviyyədə son vahid kimi cümlə götürülürdü. Cümlə müstəqil və ayrıca götürülmüş vahid kimi qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçıların fikrincə, bir neçə predikativ birləşmə də cümlə kimi nəzərdən keçirilə bilərdi.

Görkəmli Azərbaycan akademiki Kamal Abdullayev düşünür ki, sintaktik nəzəriyyədə özünü göstərən bu kimi çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi müstəqil sahənin yaranmasına xüsusi təkan vermiş və böyük rol oynamışdır. Dilçi bildirir ki, ilk növbədə belə çatışmazlıqlar arasında cümlənin sintaktik sistemdə olan müəyyən iyerarxik vahid hesab olunmasını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu halın ortadan qalxması cümlənin sonuncu deyil, sintaksisin nisbətən orta vahid kimi öyrənilməsi və müdafiə olunması müasir dövr dilçiliyinin vacib sahəsi olan mətn dilçiliyinin əsasına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir [1, s.19].

Göründüyü kimi, müəllif mətn dilçiliyinin yaranması və inkişafını şərtləndirən səbəblərdən ən əsası kimi cümlənin linqvistik statusu məsələsini götürür, cümləni son deyil, orta sintaktik vahid hesab etməyin düzgün olduğunu göstərir.

Kamal Abdullayev mətn dilçiliyi sahəsində aparılan araşdırmalara toxunaraq yazır: “Son dövrdə mətn dilçiliyində aparılan tədqiqatlar bir daha onu göstərir ki, bu, yeni tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə işıq sala bilər. Biz mətn dilçiliyinin dərinliyinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik” [2, s.78].

Məsələnin mahiyyətinin açılması üçün Qəzənfər Kazımovun tədqiqatı da öz növbəsində maraqlı görünür: Mətn ərəb mənşəli olub, rusca “tekst”, latınca “tekstum” - birləşmə sözünə uyğun olaraq, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyini təşkil edir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi müxtəlif mənalarda başa düşülərək, tədqiqatlarda iki fərqli növə - mikro və mikromətnlərə ayrılır. Daha sonra Qəzənfər Kazımov göstərir ki, makromətnlər - mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir, geniş mətnlərdir” [13, s.167].

Bu barədə dilçiliyin mətn sahəsi üzrə ixtisaslaşmış alim V. Kox mətni öz əsərlərində müəyyənləşdirir. Dilçinin fikrincə, mətn bir bütöv kimi çıxış edən bir neçə cümlələrin ardıcılığını bildirən və tamamlayan vahiddir. Lakin göstərilən fikrə

zidd olaraq, L. Kaseviçin fikrincə, cümlələrin birliyi özü-özlüyündə mətn yaratmış hesab olunmur, daha dəqiq desək, tam, vahid mətn yaratmır. Hökmən onun təşkilində hər hansı bir prinsipin olması gərəkdir. Belə ki, onun əsasında artıq mətn özünəməxsus, özündən kiçik vahidlərə bölünməyən, yalnız özünə bərabər vahid kimi çıxış edən birlik kimi meydana gəlir.

Əlbəttə, mətn bütövlüyü mətn dilçiliyində, bir qayda olaraq, fərdi yaradıcılıq faktı kimi səciyyələnir. Bu mənada mətn bədii nitq sahəsində şairin, söz ustasının üslub göstəricisidir, üslubunun güzgüsüdür. Mətn yaradıcı subyektin üslub şəbəkəsidir.

Mətn dilçiliyi mətni vahid bir varlıq kimi öyrənir, onun işarələr (kateqoriyalar), quruluş nümunələri və mətndəki dil vahidlərinin fəaliyyət xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [7, s.29].

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. “Mətn” termininin bir neçə işləmə növü var. “Mətn” anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi təyin etmək üçün işlənir.

Mətnin müəyyənləşdirilməsində onun komponentlərinin bağlılığı ön plana çəkilir. Mətni bir-birinə bağlayan vasitələr (ilk növbədə cümlə) vardır ki, onlar mətnin vahidləri hesab olunur. Burada danışan-dinləyən, deyən-eşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri - presuppozisiya da mövcud olur.

Mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları mövcuddur. Mətn dilçiliyinin obyektı həmin qanunauyğunluqları öyrənməkdir. Dilçilik terminologiyasında və mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda mətn dilçiliyi anlayışının çoxmənalı olduğunu görə bilərik. Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində “mətn” termin kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir.

Son zamanlarda mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektı bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və müzakirə mövzuna çevrilmişdir. Polşalı tədqiqatçı

A.Baranov müasir mətn dilçiliyini dilçilər və ədəbi tədqiqatçılar üçün ortaq, ümumi zəmin yaradır. O, həmçinin digər əsərlərində mətn dilçiliyinin bütün detallı aspektlərini ehtiva etdiyini göstərən mətn dilçiliyinin geniş əhatə dairəsini müdafiə edir. Bartminski mətn dilçiliyini aşağıdakı üç sahəyə bölür: nəzəri mətn dilçiliyi (theoretical textology), təsviri mətn dilçiliyi (descriptive textology) və tətbiqi mətn dilçiliyi (applied textology) [26, s.25].

Qeyd edək ki, mətn müəyyən bir mədəni kontekstdə mövcuddur, başqa sözlə desək, o, müəyyən dil - təfəkkür mədəniyyəti çərçivəsində yaranır və bu mədəniyyətin dəyərini əks etdirir. A.Məmmədova görə, “mətnin öyrənilməsi üçün daha faydalı yanaşma mətnin linqvistik və kulturoloji mahiyyətini nəzərə alan kompleks yanaşmadır” [17, s.162].

Hazırda mətn dilçiliyi mətnlərin formalaşması, strukturu, tipologiyası, eləcə də ünsiyyət prosesində mətn funksiyalarını müəyyən edən linqvistik və ekstralingvistik səbəbləri tədqiq etməklə məşğul olur. Burada xüsusi diqqət mətnlərin tipologiyasına, yəni funksional üslubların müvafiq janrlarda reallaşmasına və nəticə etibarilə janrların diferensiallaşmasına, müxtəlif tipli mətnlərin janr formalarının ayrılmasına yönəlir. Janrların bu cür fərqlənməsində isə dil vasitələri mühüm rol oynayır. Məsələn, mətndə terminlərdən, sitatlardan, neytral üslubdan geniş istifadə olunması həmin mətnin elmi əsər olduğunu göstərirsə, çoxsaylı idiomlardan, zərbi-məsəl və atalar sözlərindən, emosional-ekspressiv leksikadan yalnız ədəbi-bədii mətnlərdə istifadə edilir.

Mətn dilçiliyi sahəsində aparılan tədqiqatlar, artıq bir sistem halını almış, mətnin tədqiqi prinsipləri, onun özünəməxsus kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Mətn üçün kateqoriya anlayışını təyin etmək bəzi mübahisələr də doğurur. Doğrudanmı mətnin kateqoriyaları vardır? Təbii ki, məsələyə morfoloji kateqoriyalar müstəvisindən yanaşsaq, mübahisəli cəhətlər ortaya çıxır. Dilin sistem təbiəti mətnin də sistem təbiətini təsdiqləyir.

XX yüzilliyin ortalarından dünya dilçiliyində və onun tərkib hissəsi kimi türkologiyada mətn dilçiliyi deyilən tədqiqat sahəsi aktual mövqeyə çıxır. Türkologiyada, ən çox da Azərbaycan və Türkiyə dilçiliklərində bu mövzuda xeyli

araşdırmalar varsa da, bu tədqiqat sahəsi hələ də aktuallığını saxlayır və bu istiqamətdə tədqiqatların daha da dərinləşməsinə ehtiyac var. Biz dərinləşmə anlayışı altında iki yönü - müasir (sinxron) vəziyyətdə tədqiqatda ümumi məlumatlardan dil faktlarının daha dərinliklərinə enməyi, daha incəliklərə varmağı, nəzəri ümumiləşdirməyə keçməyi və o biri tərəfdən də, tarixin içində, dərinliyinə diqqət yetirməyi nəzərdə tuturuq.

Son illər ərzində dilçilik tədqiqatların tamhüquqlu obyektinə çevrilmiş mətnə müraciət dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, dil, ünsiyyət vasitəsi və eyni zamanda, fikrin realizə olunması vasitəsi kimi, öz müxtəlif təzahür formalarında əqli prosesin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Bu qanunauyğunluqlar öz növbəsində obyektiv reallığın hadisələrini əks etdirir. Buna görə də mətnin nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiqi bu prosesə daha dərinlən nüfuz etməyə, həmçinin fikrin məzmununu və dil formalarını kommunikativ prosesin təmin olunması məqsədilə bir bütövdə əlaqələndirən mexanizmlərin aşkarlanmasına imkan verir [3, s.28].

Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya tədqiq edir. Bu sahələrdən hər biri mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq onun öyrənilməsinin müxtəlif üsullarını tətbiq etməklə müvafiq nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Bu barədə Ş.Ballinin maraqlı fikri var: “Mətnin bütün mənalarını aşkarlamaq mümkün deyil, o “sonsuzluğa açılmış”, və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onu bizim anlamımızda mənaca açılması prosesini dayandıra bilməz” [25, s.144].

Mətn dilçiliyinin yaradılması qrammatika anlayışının mütləq deyil, nisbi olduğuna dair fərziyyə ilə nəticələndi: adekvat bir qrammatika cümlələrin quruluşunun əvvəlki və sonrakı mətnin quruluşundan necə asılı olduğunu müəyyən edən qaydalar və məhdudiyyətlər (filtrlər) hazırlamalıdır. Bir çoxları diskussiyanı kontekstin bir hissəsi hesab etdikləri üçün mətnin qrammatikası, ən azı qismən “kontekstin qrammatikasına” bərabər ola bilər.

Mətn dilçiliyi ötən əsrin 60-70-ci illərindən geniş inkişafa başlasa da, onun bir sıra problemləri hələ də həll olunmamış qalır. Belə ki, görkəmli mətnşünas

İ.Qalperin özünün “Mətn linqvistik tədqiqatların obyektı kimi” öyrənilməsinə həsr olunmuş kitabını müasir mərhələdə dilçiliyin bütün təməl müddəalarının struktur prinsiplərə əsaslanmaları haqqında mülahizələrlə başlayır [28, s.90].

Mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektı mətnin özü hesab olunur. Mətn sözü isə iki müxtəlif mənadan çıxış edə bilər. Bu söz geniş mənada - makromətn, dar mənada isə - mikromətn kimi nəzərdə tutula bilər. Dar mənada göstərdiyimiz mikromətnlər birləşərək geniş mənəli makromətnlər əmələ gətirirlər. Bu olan təqdirdə “mürəkkəb sintaktik bütöv” anlayışı ilə “makromətn” anlayışı üst-üstə düşür. Mürəkkəb sintaktik bütöv - iki və ya daha artıq cümlənin sintaktik və formal əlaqələrlə birləşdiyi sintaktik bir vahiddir.

Hazırda mətn dilçiliyi mətnlərin formalaşması, strukturu, tipologiyası, eləcə də ünsiyyət prosesində mətn funksiyalarını müəyyən edən linqvistik və ekstralingvistik səbəbləri tədqiq etməklə məşğul olur. Burada xüsusi diqqət mətnlərin tipologiyasına, yəni funksional üslubların müvafiq janrlarda reallaşmasına və nəticə etibarilə janrların diferensiallaşmasına, müxtəlif tipli mətnlərin janr formalarının ayrılmasına yönəlir. Janrların bu cür fərqlənməsində isə dil vasitələri mühüm rol oynayır. Məsələn, mətndə terminlərdən, sitatlardan, neytral üslubdan geniş istifadə olunması həmin mətnin elmi əsər olduğunu göstərsə, çoxsaylı idiomlardan, zərbi-məsəl və atalar sözlərindən, emosionalekspressiv leksikadan yalnız ədəbi-bədii mətnlərdə istifadə edilir. Mətn dilçiliyi sahəsində son tədqiqatlar mətnin təhlilinə çoxaspektli yanaşma ilə səciyyələnir [29, s.98].

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədi öz obyektinin - mətnin qrammatikasını açmaq və onu təsvir etməkdir. Beləliklə, mətn dilçiliyinin tədqiqi məhz bu yanaşmadan inkişaf etmişdir [11, s.190].

Mətn dilçiliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin həm dil , o cümlədən nitq sisteminə aid olması və ikili təbiətə malik olması kimi, mətn də həmçinin öz növbəsində dil və nitqə aid vahid kimi götürülür. Bu barədə K. Abdullayev öz fikirlərini izah edərək qeyd edir ki, mətn dilin və nitqin sintezi deyil, o, özündə dil və, o cümlədən nitq əlamətlərini daşıyan bir vahiddir [3, s.167].

XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər mətni sintaktik səviyyənin vahidi kimi səciyyələndirən dilçilər 80-ci illərdən başlayaraq onun sintaktik vahid kimi şəffaflığından danışırmı, onun nitqdəki roluna böyük önəm verirdilər. Bu xüsusda V.Dresslerin mövqeyi qeyd oluna bilər. Mətnə belə bir yanaşma onun dil vahidi kimi təsdiqlənməsi ilə müşayiət olunsada, onu kommunikativ vahid kimi də qəbul edirlər.

Türkologiyada mətn dilçiliyi üzrə dəyərli tədqiqatların müəllifi K.M.Abdullayev yazır: "Sintaktik yarusun digər vahidləri üçün səciyyəvi olan bütün sistem daxili əlamətləri biz tam şəkildə mətnə aid edə bilərik. Buradakı dilin ümumi cəhətlərinə aid olan xüsusiyyətlər izomorfizm prinsipi əsasında dil fəaliyyətindəki ən yüksək vahid olan mətn şərhinə də köçürülə bilər. Təbii ki, nitq fəaliyyətinin hər bir elementinə həm dil, həm də nitq baxımından yanaşa bildiyimiz kimi, bu diferensiasiyayı da nitqə daxil etmək mümkündür. Mətnə dil vahidinə aid xüsusiyyətlərlə, dil vahidinə aid xüsusiyyətləri ayırmaq və hər birinə ayrıca baxmaq vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə mətnin emik, yəni dil, etik, yəni nitqə aid xüsusiyyətlərini fərqləndirmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində mətnin informativ əsasının və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib çıxardan məsələdir. Emik səviyyədəki mətni fonem, morfem, leksem olaraq dil vahidləri ilə analogiyada tekstə kimi ayıraraq adlandırmaq olar. Bunun qarşılığı olaraq etik səviyyədə də həmin tekst terminini saxlaya bilərik [2, s.38].

Beləliklə, mətn dilçiliyində aşağıdakı meyilləri ayırmaq olar: bir sıra tədqiqatçılar iki sintaksis və ya sintaksisin iki səviyyəsi arasındakı əlaqəni qanunauyğun hesab etmir və mətnədəki sintaktik münasibətlərin cümlədəki sintaktik münasibətlərində keyfiyyət fərqi vurğulayır. Digərləri isə mövcud dilçilik ədəbiyyatında mətnlərin təsvirinin daha aşağı səviyyənin vahidi olan cümlənin tipologiyası ilə birbaşa əlaqəsi olmadığından narazılıqlarını ifadə edir. Bizə elə gəlir ki, koqnitiv dilçilik ilə məşğul olan əksər tədqiqatçıların dilin dərk olunması şərhinə və bir ünsiyyət vasitəsi kimi onun roluna diqqət verməsi tamamilə təbii haldır.

Dilçiliyin tarixi boyu mövcud olmuş cərəyanlar, məktəblər və ayrı-ayrı alimlər öz mülahizələri ilə mətn dilçiliyinin inkişafında əsaslı rol oynamışlar. Mətn dilçiliyi dilin müstəqil və mühüm vahidi olan mətnin yaranmasının ümumi

qanunauyğunluqlarını öyrənir. Artıq sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi və öyrənilməsi deyil. Müasir dilçilikdə o, yeni vəzifəsini də - müstəqil cümlələrdən yaranan abzasların, frazfövqi vahidlərin, mətnlərin strukturunu öyrənmək vəzifəsini də həyata keçirir.

Dil öyrənən hər bir şəxs əvvəllər tarixən baş vermiş hadisələrdən, fərqi yoxdur, dil, ictimai-siyasi quruluş və ya ədəbiyyat, mədəniyyət haqqında xəbər tutmaq məcburiyyətində qalır, ömür boyu necə hərəkət etmək lazım gəldiyini, nəyi hansı məzmununda anlayıb-qavramağı və informasiya ötürməyi və həmçinin qəbul etməyi bacarmazdı. Mətn dilçiliyi və aktual üzvlənmə barədə aparılmış tədqiqatları nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, bir-biri ilə zəncirvari, daxili semantikaya görə ardıcılıqla düzülən müvafiq struktur formasında, başqa sözlə, qəlibdə nizamlanan və xüsusi ahənglə bağlanan cümlələrdən ibarət mürəkkəb sintaktik parçanın yaranmasını mətn adlandırırlar.

1.2. Mətn və onun dilçilikdə araşdırılması

Mətn, əslində dil vasitələri əsasında yaradılan lingvistik tamdır. Bu tamın təşkilədiciləri bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olur. Həmin münasibətlər mətn təşkilədiciləri sisteminin hansı məsələsinə baxılmasından asılı olaraq dəyişir. Hər şeydən əvvəl, mətn kateqoriyası ilə ümumfəlsəfi, eləcə də, dil kateqoriyaları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri açmaq lazım gəlir. A.Bondarko “funksional-semantik kateqoriyalar” anlayışını irəli sürmüşdür. Bu anlayış müxtəlifcinsli dil vasitələri sistemini birləşdirir. Həmin vasitələr müəyyən semantik funksiyaları yerinə yetirmək üçün qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olur. Funksional-semantik kateqoriyanın nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir. Mənanı yaradan digər vasitələr isə kənar elementlər qrupu kimi formalaşır. Məsələn, temporallıq kateqoriyasının nüvəsi zaman kateqoriyasıdır. Kənar elementlər qrupu isə bu halda növ kateqoriyası olur [20, s.62].

Mətnin funksional kateqoriyaları elə keyfiyyətlər şəklində özünü göstərir ki, onlar mətnin təşkilində ayrı-ayrı kommunikantların fəaliyyəti ilə deyil,

kommunikativ aktın xüsusiyyətlərindən irəli gələn fəaliyyət və aspektlər formasında meydana çıxır. Bu zaman sistem kateqoriyaları kimi funksional kateqoriyalar da mətnin kommunikasiya prosesində istifadə olunması nəticəsində üzə çıxır. Bu baxımdan, bədiilik - qeyri-bədiilik, obrazlılıq - qeyri-obrazlılıq, analitiklik-sintetiklik, ümumilik-konkretlik xüsusiyyətləri funksional kateqoriyalar kimi qiymətləndirilir. Sistem - dil kateqoriyaları mətnin elə keyfiyyətlərini özündə əks etdirir ki, onlar mətnin kommunikativ fəaliyyətini dilin sistemi ilə əlaqələndirir. Predikativlik, nominativlik, dil modallığı, kauzativlik, temporalıq, müəyyənlik - qeyrimüəyyənlik, işarəlilik xüsusiyyətləri mətnin sistem-dil kateqoriyalarındandır. Əlbəttə, mətnin kateqoriyaları ayrılıqda fəaliyyət göstərmir, biri digərinin mövcudluğunu tələb edir.

Tekstologiya iki istiqamətdə fərqlənən mətn elmidir:

- 1) mətnin daxili xüsusiyyətlərinin, mətnin təsviri;
- 2) mətnin sosial kontekstdə yerinin izah edilməsi, yəni mətnin xarici funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi.

Bu kimi mətnin təsviri ən azı üç aspektə malikdir: prosodik, ritorik (və ya üslubi) və narratologiya. Sonuncu, mətnin məzmunu daxilində əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir.

“Mətnşünaslıq” mətnlərin forma və funksiyası arasındakı əlaqəyə yönəlmiş bir araşdırma sahəsidir. Mətni təhlil etməklə, insan sözlərin mənalarını (onların yaranma bucağından) və dil formalarını özü ilə əlaqələndirir. Mətnin funksiyasını öyrənərək təkcə bir dil formasına deyil, həm də bu formanın nə dərəcədə təsiri məsələsinə toxunurlar [8, s.89].

Eyni zamanda, bir kateqoriyaya daxil olan mətnin qrammatik təsvirə daxil edilməsi sırf qrammatik problemlərin həlli üçün çox səmərəli oldu. Məsələn, “mətn hal nəzəriyyəsi” bir cümlə ilə izah edilə bilməyən hadisələri nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Belə ki, mətn bütövlüyü fərdi yaradıcılıq, fərdi nitq faktı kimi yox, cəmiyyətlərarası ünsiyyətin bütövlüyünə xidmət işi kimi meydana çıxır və bu,

əslində təbii dil-nitq işi deyil, düşünülmüş, şüurlu şəkildə həyata keçirilən siyasi, milli hadisə olmuşdur .

Mətnlər linqvistik qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranır və mətnin mahiyyətini adekvat şəkildə anlamaq yalnız vaxtında baş verən və mətnin ortaya çıxmasına səbəb olan dil ünsiyyətinin dinamik prosesləri nəzərə alındıqda mümkündür.

Əgər dil mətnin arxasında durmursa, deməli, artıq mətn deyil, təbii (simvolik olmayan) bir hadisədir. Əlbəttə ki, hər bir mətnə (həm şifahi, həm də yazılı) humanitar tədqiqat (lingvistik, filoloji və s.) daxildir. Hər mətnə əlavə olaraq texniki adlandırılaraq bilən bir sıra məqamlar var (qrafika, tələffüzün texniki tərəfi və s.).

Beləliklə, hər mətnin arxasında bir dil sistemi dayanır. Konvensiyaların (latınca *conventio* - hər hansı bir məsələ barəsində dövlətlər arasında bağlanan müqavilə, saziş. Burada dil haqqında qanunlar nəzərdə tutulub) nə qədər dar olmasına baxmayaraq, hər hansı bir işarələr sistemi həmişə prinsipcə deşifrə edilə bilər, yəni digər işarə sistemlərinə (digər dillərə) tərcümə edilə bilər; buna görə işarə sistemlərinin ümumi bir məntiqi, potensial vahid dilləri mövcuddur.

Mətnin həyatı hadisəsi, yəni əsl mahiyyəti hər zaman iki şüurun, iki subyektin sərhədində inkişaf edir.

Hər bir yaradıcı mətn həmişə müəyyən dərəcədə azaddır və şəxsiyyətin empirik (yunanca *empeiria* - “təcrübə” deməkdir. Yalnız təcrübəyə əsaslanmış nəzəriyyə, ümumiləşdirmə) zəruriliyi ilə əvvəlcədən müəyyən edilməmişdir. Buna görə də (sərbəst nüvəsində) nə səbəb izahını, nə də elmi uzaqgörənliyi qəbul edir. Ancaq bu, əlbəttə ki, daxili zəruriliyi, mətnin sərbəst nüvəsinin daxili məntiqini istisna etmir. Bunlar olmadan mətni başa düşmək, tanımaq və effektiv etmək mümkün deyildi [9, s.76].

İnsan hərəkəti potensial bir mətndir və zamanın dialoq kontekstində (qeyd olaraq, semantik bir mövqe, motivlər sistemi kimi başa düşülə bilər. Danışıqlarda dialoq xətləri silindiyindən dil və nitq müəyyən edilə bilər. Ancaq dil və şifahi ünsiyyət (sözlərin dialoq mübadiləsi olaraq) heç vaxt bərabər ola bilməz. İki və ya daha çox cümlənin mütləq şəxsiyyəti mümkündür, üstəlik, məhdud olmayan nitq

axınında hər hansı bir cümlənin qeyri-məhdud sayda tamamilə eyni formada təkrarlana biləcəyini güman etməliyik. Lakin bir ifadə (və ya ifadənin bir hissəsi) olaraq tək bir cümlə, hətta bir kəlmə də təkrar oluna bilməz: həmişə yeni bir ifadə (ən azı bir təklif) [30, s.162].

XIX əsrin sonlarından bəri mətnlər etnoloqların diqqət mərkəzində oldu. Ancaq bir quruluş olaraq mətn, yalnız XIX-XX əsrlərdə xüsusi maraq obyektinə halına gəldi. Mətnin quruluşu ilə bağlı ən məşhur əsər rus folklorşünası və ədəbiyyatşünası V.Ya.Proppa aiddir (Tale morfologiyası, 1928). Proppun kəşfinə görə, nağıllarda məhdud sayda hadisə və personaj növləri var və bunlar müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilsələr də çox sabitdir. 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərin əvvəllərində Proppun kitabı ingilis və fransız dillərinə tərcümə edildi və dərhal bir elmi bestsellerə çevrildi, semiotika və mətn dilçiliyi də daxil olmaqla bir sıra elmi sahələrə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu xüsusilə fransız strukturistləri və semioloqları (C. Levy-Strauss, R. Barth, C. Todorov, A. Greymas) ilə əlaqədardır.

Ümumi siyasi, ictimai məqsəd kimi türkcənin türkcələrə ayrılmasının qarşısını almaq düşüncəsi əsas tutulmuşdur və burada yazı ilə yanaşı, şifahi mətn də nəzərə alınmışdır. Deməli, bu, mətn bütövlüyü, dil birliyi. Bu milli ictimai niyyət əməli iş kimi əsrlərlə davam etmişdir. Ola bilər ki, sonrakı əsrlərdə bu işi mexaniki hərəkət kimi, sadəcə mövcud ənənənin davamı kimi icra edənlər olub, ancaq bu davranış bünövrəsində şüurlu ictimai fəaliyyət olaraq düşünülmüşdür.

Məsələn, Mahmud Kaşğari öz “Divan”ında deyəndə ki, bu səsi oğuzlar belə, qıpçaqlar elə, karluklar başqa cür deyirlər, ya filan mənəni bildirmək üçün filan tayfa bu sözü, filan tayfa filan, başqası da ayrı bir sözü işlədir, əslində o, türkcə mətn bütövlüyünün pozulmağa getdiyini elan edirdi. Pozulmanı xəbər verirsə, deməli, cəmiyyətlərin düşünən insanların bu bütövlüyü bərpa etməyə, ya da onun dərinləşməsinin qarşısını almağa çağırırdı. Əlbəttə, bu böyük türkoloq birinci növbədə üzünü türkün şairlərinə, qələm sahiblərinə, hökmdarların tarixini yazan salnaməçilərə tuturdu [15, s.90].

Dilin, mədəniyyətin, dünyagörüşün qarşılıqlı əlaqəsini yalnız müxtəlif dilləri müqayisə etməklə üzə çıxarmaq heç də həmişə uğurlu alınmır və yaxud həmin

zaman bu üsuldən istifadə oluna bilməz. Bu problemi başqa üsullarla, ən azı dildaxili proseslərin müəyyənləşdirilməsi ilə nəzərdən keçirmək olar. Müəyyən mənada dilxarici aləmin nəzərdən keçirilməsi və onun təqdim olunması nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənən ünsiyyət vasitələrindən ibarət olmasıdır.

Mətnin yaranmasında həm ümumi dilçilik baxımından, həm də ayrı-ayrı dillərdə mətnin yaranmasında mətn vahidləri hesab olunan vasitələrdən fərqli şəkildə istifadənin dilin daxili qanunauyğunluqları ilə əlaqədarlığının şahidi olur. Həmin daxili qanunlardan birincisi tarixi və ya diaxronik dilçiliyin, ikincisi isə təsviri-sinxronik dilçiliyin obyektidir. Dilin fəaliyyət göstərməsi qaydaları yalnız onun tarixi inkişaf mərhələsidir və bu da dilin mövcud sistemi ilə müəyyənləşir [4, s.180]. Mətn bir anlayış, həmçinin diskursun genişlənmiş forması, sosial, siyasi, mədəni və ideoloji determinant kimi deyil, bir proses kimi dərk edilməlidir. Məntiqi-semantik bütövlük mətnin “kommunikativ dövrə”sində yaranır. Yəni mətnin sözügedən bütövlüyü ünsiyyət, kommunikasiya prosesində əmələ gəlir.

C.Layons “mətnin mənə, fikir nüvəsi”nin müəyyənləşməsində məntiqi-semantik bütövlük fenomenini çox vacib saymışdır [14, s.90].

N.Valqina də mətnin əsas xüsusiyyətləri arasında məntiqi-semantik bütövlüyü vacib şərt hesab etmiş, koherentliklə integrasiyanın roluna xüsusi önəm vermişdir [36, s.78].

Vəliyev K. yazır ki, “mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü iyerarxik münasibətlərə, onları birləşdirən linqvistik vasitələrə əsasən öyrənmək gərəkdir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri əlaqəli nitqin müstəqil, bərabərhüquqlu cümlələri arasındakı bütövlüyü, bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərlə müəyyən edilir [21,s.89].

Qəzənfər Kazımov mətni aşağıdakı kimi izah edir: “Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl

gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır” [13, s.340].

İ.V.Arnold mətn haqqında yazır: “Bəzən mətnin heç olmasa iki sözdən ibarət olması haqqında eşidilən fikir tamamilə məntiqsizdir: mətn operativ (kommunikativ) vahid kimi bilavasitə sözlərə bölünə bilməz, mətn cümlələrlə seqmentləşir [22, s.67].

Mətn dilçiliyi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan biri də A.Məmmədovdur. O, mətn problemini müxtəlif xüsusiyyətlərinə toxunaraq yazır: “Ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsi əsasən iki üsulla aparılır. Birinci üsul - prepozisional üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş xüsusiyyətlərini tətbiq edir. Ayrı-ayrılıqda mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilmişsə, başa düşülə bilməz. Başqa sözlə, cümlə yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər [16, s.78].

İkinci üsul isə mətn müxtəlif predikatlar, sintaktik vahidlərin bir-biri ilə münasibəti əsasında tədqiq edilir” [9, s.99].

Əlbəttə, müəllifin “cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil” fikri ilə tam razılaşmaq olmaz. Ayrılıqda götürülmüş hər bir leksik vahidin mənası olduğu kimi, hər bir cümlə də bitmiş bir fikri ifadə edir və müəyyən mənası olan sintaktik vahiddir. Burada mənə tamlığından söhbət gedə bilər.

O.S.Axmanova linqvistik terminlər lüğətində mətni belə şərh edir: “Mətn” - Nitq əsəri ilə eyni; yazıda əks olunan nitq parçası; korpus ilə eynidir [34, s.88].

D.E. Rozental, M.A.Telekova tərəfindən tərtib olunmuş “Linqvistik terminlər lüğətində” “mətn” məfhumunun çox qısa tərifinə rast gəlirik: “Mətn” (latınca tesktum-əlaqə,birləşmə) yazıda yaxud çap formada əks olunan nitq parçasıdır (söyləm)” [54, s.12].

Başqa bir mənbə, “Словарь трудностей русского языка” ensiklopediyasında deyilir: “Mətn... nitq vahidlərinin (söyləmlər, abzaslar, bölmələr və s.) məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığıdır. Mətn şifahi və yaxud yazılı ola bilər” [30, s.89].

D.Rozental və M.Telenkovanın lüğətindəki tərif mətn sözünün başa düşülməsinin və istifadəsinin əhəmiyyətini əks etdirir. Ensiklopediyada biz yenə də diqqətin diskursa, dilin zaman kəsiyində inkişafına, nitq ilə yazı arasında fərlərin özünəməxsus inkarına yönəldiyini görürük [54, s.18].

Dilçilik ensiklopediyasında isə mətnə “Danışiq və ya yazı zamanı danışanın niyyətinin sözlü ifadəsi:

1. İlkin olaraq bir cümlədən artıq danışiq parçasının vahidi;
2. Mətn ünsiyyət məqsədilə fəaliyyətin dildə ifadə forması, məqamla bağlıdır və dinləyiciyə yönəlib (mətnxarici); a) mətnbağlayan (mətndaxili) əlamətlər: sərhəd işarələri, qrammatik vasitələr, söz sırası, əvəzlik, artikl, anafora və katafora; b) tekstin teması və ya məzmun koherensiyası. Buna qeyri-sözlü mətn əlamətləri kimi mimikanı və jestləri də əlavə etmək olar” tərfi verilir [9, s.286].

V.Humboldt hesab edirdi ki, “dil insanın varlığı və idrakın bütün sahələrinə daxil olan insan ruhunun ən əsas fəaliyyətidir”.

Mətnin linqvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi inkişafı üçün aktualdır. Belə ki, bu cür mətn nəzəriyyələri kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridirlər. Mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipi var:

Koqnitiv informasiya - insanın psixiki fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. İnformasiyanın bu tipi, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyəti üçün yararlıdır;

Dil informasiyası - dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlər

mövcuddur. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

K.Abdullayev və Ə.Ə.Abdullayevin qeyd etdikləri kimi, mətnin yaranıb-formalaşmasında, həmçinin başqa növ əlaqələr, məsələn, təkrarlar, söz sırası, sintaktik təkrarlar, paralelizm, anafora, katafora və s. ilə yanaşı, birbaşa mətnin komponentləri arasında rabitəlilik və semantik bağlılıq mütləqdir, çünki onlarsız mətnin bitkinliyindən və ötürülməsi nəzərdə tutulan informasiyanın qəbulediciyə aydın olması, qavranılması sual altına alınır [6, s.67].

Mətnin differensial təzahürlərindən biri kimi onun yazılı və yaxud şifahi səciyyəsi haqqında məsələ adi xarakter daşımır. Belə ki, bəzən prosodik elementlər mətnin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirirlər. Prosodik amllərin mətn dilçiliyinə mətnin differensial elementləri kimi daxil edilməsi sintaktik münasibətlərin öyrənilməsinə struktur-semantik yanaşma ilə izah olunur. Bu mətnin aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən təhlilində daha da qabarıq şəkildə biruzə verir. Həm cümlə, həm də mətn intonasiyasından asılı olaraq dəyişə bilərlər. Eksentlərin temarematik yerdəyişməsi yalnız mətndə məzmun planının tərkib hissələri arasındakı nisbəti deyil, həmçinin tərkib hissələrini də dəyişir. Aydın ki, bir çox vacib amil mətnin məhz şifahi variantında (əgər o da mətn hesab edilərsə) realizə olunur. Mətni təşkil edən amil kimi prosodiya mətnin mühüm təhlil aspekti olan kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilməsi zamanı aktuallaşır [43, s.89].

Mətn məfhumu hər hansı bir digər anlayışda olduğu kimi bu hadisənin differensial təzahürlərinin tərifini tələb edir. Belə ki, differensial təzahürlərin yığımları bu məfhumun sərhədlərini aşır. Elə bu məfhumun tərifinə haqqında fikir onun sərhədlərinin təyini nəzərdə tutur. Sözü daxili formasına görə tərif (definisiya) sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, göstərilməsi mənasını verir.

Təyin sözü latınca definition - definitio sərhədlərə alma deməkdir. Mətn termininin aktuallığı “mətn” məfhumunun tərifini şərtləndirir ki, bu da öz növbəsində bu reallığı təşkil edən təzahürlərin aşkarlanması zərurətini ortaya qoyur. Bu məsələyə dair ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, “mətn” anlayışı özlərində diferensial təzahürləri əks etdirən hissələrin yığımları kimi mövcud deyil.

İlk növbədə bu terminin birmənalı olmadığını qeyd etmək lazımdır. Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Nəticədə digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Bununla bərabər mətn, nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi də aparır. Çünki o, dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha geniş şaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir. Məlumdur ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası fikri aparıcıdır. Çünki bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmunundan ibarət müəyyən bir bütövdür. Digər tərəfdən, mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn kimi hesab etmək olar. Öz-özlüyündə müstəqil cümlələr təşkil edən mətn komponentləri arasındakı semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etmək üçün onun müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və son nöqtələrini göstərən bir meyar müəyyənləşdirilməlidir [51, s.162].

Ayrı-ayrılıqda mətn digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilmişsə başa düşülə bilməz. Başqa sözlə o, yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. Mətn öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onun bu sinfə mənsub müxtəlif variantları yaranır.

Belə fikir yürütmək olar ki, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir. Sintaktik törəmə ənənəsinə görə cümlə və mürəkkəb cümlə mətni əmələ gətirmir. Əksinə, mətn ontoloji prinsipinə uyğun digər sintaktik vahidləri formalaşdırır.

Mətn oradakı cümlələrin dil modellərinə uyğun gəlməsi ilə müəyyən edilir. Biz isə öz növbəmizdə dil faktı kimi mətndən danışanda onu bütöv bir vahid, ümumi əlaqələri özündə saxlayan bir sinif kimi anlayırıq və mətnə cümlənin məna nöqtəyi-

nəzərindən, nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən çatışmazlığını aradan qaldıran kommunikativ kompleks kimi baxırıq [28, s.162].

Mətn və qrammatik kateqoriyaları müqayisə edib onların fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Ədəbiyyatda bu kateqoriyalar arasında dörd fərq qeyd edilir:

1) Qrammatik kateqoriyanın bazasında universal semantik əlamətlərin qapalı sistemi qoyulur. Mətn kateqoriyalarında baza rolunda kommunikasiya və biliklərin tətbiqi ilə bağlı nitqyaratma kateqoriyası durur;

2) Struktur baxımından qrammatik kateqoriyada aparıcı rolu kateqorial formaların qarşı-qarşıya duran münasibətləri oynayır. Mətnin semantika və quruluşunda bu və ya digər kateqoriyanın üzə çıxması funksional-semantik sahə ilə əlaqədardır. İki belə sahə leksik-qrammatik sahə ilə müqayisədə məzmunca daha genişdir və daha çox konseptual səciyyə daşıyır;

3) Mətn kateqoriyasının gerçəkləşməsi qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq tənzimlənən deyil, ehtimallı səciyyə daşıyır. Mətn üçün onun formalaşma xarakteri müəyyən qaydalarla və ya qrammatika ilə məhdudlaşmır. Formalaşma qrammatik, semantik, pragmatik qaydaların geniş spektrindən bəhrələnmə imkanları ilə seçilir;

4) Mətnin xassələri morfoloji və sintaktik qrammatik kateqoriyaların funksional potensialın reallaşmasında üzə çıxır [23, s.112].

Mətnin belə quruluşu mətn kateqoriyasının sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək mümkündür ki, mətnin kateqoriyası onun əlamətlərinin məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır.

Mətn yaradıcı subyektin üslub şəbəkəsidir. Bu şəbəkənin təhlili sənətkarın üslubunu açır. Müəllifin sözlə davranışı, münasib məzmun üçün qəliblənmiş ifadələrin sistem təşkil etməsi, cümlə və söz birləşmələri işlənməsində uyğunluqlar və hətta təkrarlar, hikmət və aforizmlərin müxtəlif məsafələrdən səslənişi, ayrı-ayrı detalların, xırdalıqların arasındakı semantik əlaqə və mənşə birliyi lüğəti, səs sistemi və qrammatikası ilə üslubdur və bu, mətn bütövlüyünün özüdür.

Mətnin konseptual təhlili problemləri hər hansı mətnin məlumata malik olmasını, bu məlumatın ortaya çıxarılmasında qavramaya bağlıdır. Belə halda qeyd etmək lazımdır ki, mətni bir struktur kimi nəzərdən keçirmək lazımdır, belə ki, məhz bunu nəzərə alaraq mətnin təhlili zamanı adresatın mental modelinin formalaşmasında dil vasitələrinin istifadəsi ortaya çıxır. Beləliklə, mətn adresata bilavasitə dünya haqqında biliklərin mətndə reallaşması çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan yaradır.

Mətn dil işarələrindən təşkil olunur və verbal, vizual, audial və s. işarələrin ardıcılığından ibarət olmaqla müəyyən kommunikativ məqsəd daşıyır. Mətni lingvistik məkana çəkən, onu semiotik nöqteyi-nəzərdən şərhə cəlb edən xüsusiyyət bunlarla bağlıdır. Mətn struktur elementlərin ierarxiyasından ibarət olub aşağıdan yuxarıya sistemli əlaqələnmə əsasına malikdir. Dilçilikdə ierarxiya struktur-semantik quruluş prinsipini ifadə etməklə qarşılıqlı asılılıq prinsipinə söykənir. İstənilən sistem yarım sistemlərin ierarxiyasından ibarətdir. Deməli, böyük sistemi təşkil edən yarım sistemlərin daxili bağlılığı makrosistemi şərtləndirir. İerarxiya sistemində elementlər bir-birinə bağlı olaraq ierarxiya pilləkənində öz yerini tutur. Nitq fəaliyyəti zamanı sistem və yarım sistemlərin qeyd olunan prinsip əsasında dinamikası bütöv sistemi formalaşdırır. Beləliklə, mikromühitdən makroya doğru inkişaf etdikcə bir-birindən qarşılıqlı asılılıq əsasında makromətn sistemi formalaşır. Makromətn bu kontekstdə ierarxiyanın böyük sistemdə tamamlanmış formasıdır.

Mikromətnin komponentləri ilə mikronun komponentləri təşkili baxımından, əlaqələnmə nöqteyi-nəzərdən ciddi şəkildə fərqlənir; onlar tərkib hissələrinə çox asanlıqla ayrılır. Məsələn, mikromətn cümlələrə, cümlələr də öz növbəsində tərkib hissələrinə - yarım sistemlərə bölünür. Nitqin yaranması prosesində qeyd olunan elementlər hərəkətə gəlməklə bir-birini şərtləndirən əlaqələnmə sistemini qurur; Bu dinamika böyük sistemin timsalında böyük mətnin formalaşması ilə başa çatır; onların arasında əlaqə sistemi sabitləşir və dilin bütün yarım sistemlərinə ehtiva edir [64, s.162].

Makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlər yığımı hesab olunur. Əgər müəyyən bir tək cümlənin bitmiş fikri ifadə etməsi anlayışı qəbul olunursa, o zaman

belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb sintaktik bütöv özündə müəyyən informasiya daşıyan fikri ifadə edir. Mətn dilin müstəqil və mühüm vahididir.

Mətnə komponentlər arasında əlaqələndirici vasitə kimi morfoloji vahidlərin, o cümlədən şəkilçilər, köməkçi nitq hissələrinin rolu böyükdür. Bununla bağlı bunların içərisində ingilis dilində həm makro, həm də mikrosəviyyənin komponentlərini əlaqələndirən vasitə kimi tipik modal sözü nəzərdən keçirək: *“Honey, get a handle on yourself. You don’t know this man was involved in your sister’s death. Possibly he was released from the jail, needed money, and tried to burglarize all kinds of homes in that area or even did, for that matter. He might have hit ten places and it was a coincidence that he hit yours.”* “Possibly” modal sözü üçün işlənmə yeri təsadüfən seçilməmişdir. Bu element mətndəki məntiqi ardıcılığı və inandırmanı reallaşdıran güclü əlaqələndirici vasitədir.

Makromətn struktur-semantik bütövlüyə malik informasiya daşıyıcısıdır. Onun ən kiçik vahidi quruluşca müxtəlif həcmərə malik, özündə informasiya parçasını əks etdirən mikromətnlərdir. Mətnin universallığı, onun intertekstual xüsusiyyəti əsas götürülür. Bu, o deməkdir ki, makromətn yüksək mücərrədliyin vahidi kimi çıxış edir və müxtəlif həcmli mətnləri özündə birləşdirir. Bununla əlaqədar M.M. Baxtin qeyd edir ki, hər bir mətn təkcə ayrıca bir əsər deyil, ümumi mədəniyyət dinamikasının təcəssümçüsüdür [28, s.12].

U. Fiqqenə görə, mətn bu halda bütün mədəni kodları, fikri sistemi özündə əks etdirən transsemiotik universium kimi özünü göstərir [60, s.90].

Makromətnlər mikromətnləri təkcə mədəniyyət çərçivəsində deyil, müəyyən müəllif modallığı, yaxud tematikaya görə birləşdirir.

Əvvəlki yanaşmada olduğu kimi, makromətnin geniş və dar mənada anlamı mövcuddur. Geniş mənada, mikromətnlərin fikri qarşılıqlı əlaqəsi və məntiqi-semantik şərtləri nəzərdə tutulur. Belə yanaşma makromətnin təşkilinin daxili mexanizmini nəzərdə tutur. Məsələnin bu tərəfi kommunikasiya prosesi ilə şərtlənən mətn quruculuğu, üslubi məqamlarla sıx bağlıdır.

Deməli, bədii mətn müəllif tərəfindən yaradılan situasiyanın ifadəçisinə çevrilir. Yazıçı təxəyyülü bu zaman mikrosituasiyadan makroya doğru inkişaf edir,

mikrostrukturdan makroya doğru inkişaf - genişlənmə mətnin həcmi şərtləndirir. Makromətn xüsusilə ümumi struktura malikdir. Onun əsas strukturu leksik makrostruktur olub assosiativ semalar yığıdır. O, leksik elementlərin rəngarəng əlaqələrini şərtləndirir. Oxucunun baxışları, mətnin anlaşılması müəllifin təsviri ilə üst-üstə düşməyə bilər. Oxucunun qavrayışında ardıcıl verilən informasiya, daha doğrusu, müəyyən ardıcılıq şəklində bir-biri ilə əlaqələnmə və tamamlanma ilə reallaşır [17, s.62].

Mətn yaradıcılığı prosesində danışq səmindən mətnəqədərki çoxşaxəli sahəni əhatə edən ierarxiya dilin bütün səviyyələrini fəal edir. Bu mürəkkəb mexanizm insanlararası münasibətlərin lap incəliklərini ifadə etməyə qadirdir. Çünki dildə səviyyə vahidlərinin konkret dil modelləri və onların hərəkət mexanizmi vardır. Mətn kimi izomorf vahidlər həm dil, həm də nitq xüsusiyyətləri mövcud olmaqla dilin səviyyə vahidlərinin hərəkət mexanizmi ilə əlaqəli olur və onlarla informasiyanın ötürülməsi zamanı ahənglik təşkil edir.

Nəticə etibarı ilə bir vahid bütövü təmsil edən mətn ierarxiyanın həmin kontekstdə tamamlanması ilə səciyyələnilir. Bu həm struktur, həm də semantik əlamətlərin bir-birini şərtləndirməsi kontekstində baş verir. Qarşılıqlı əlaqəlilik və asılılıq prinsipi həmin ierarxiyanın əsas prinsipi kimi fəaliyyət göstərir. Mətn denotativ struktura malikdir. Mətnlə təsvir olunan aləm isə referentiv əlaqəyə girir. Mətnin denotativ semantikasi mətn sintaksisində geniş işlənən termindir. Bu strukturun əsas vahidi situasiyadır. Makromətnədə çoxlu sayda belə situasiyalar birləşir və onların ierarxiyası formalaşır. Qeyd olunan situasiyalar dilçilikdə propozisiya adlanılır. Makromətnlər makrosituasiyaların ifadəçiləri olmaqla, makropropozisiya sayılır. Onların ifadə tərzii konkretdən mücərrədə doğrudur və induktiv xarakter daşıyır. Sadə propozisiyalardan qlobala doğru inkişaf edir. Mətn üçün ümumi situasiya qlobal situasiyadır [45, s.16].

Nitqin danışq aktında mühüm vasitə olması nitq mədəniyyətinin inkişafına şərait yaratdı. “Nitq mədəniyyətinin inkişafı Rusiya dilçiliyinin Sovet arealında yayılmış linqvistik disiplinə bənzəyirdi. Linqvistik prosesi nəzarətdə saxlamaq üçün Boduen de Kurten bir çox dilçi şagirdlərini ətrafına cəmləmişdir ki, onlardan

L.V.Şerbanın, L.P.Lakubinskinin, V.V.Vinoqrodov, O.D.Polivanov və digərlərinin adlarını qeyd etmək olar. Onların “lingvistik nəzarət” konsepti dilçiliyin inkişaf meyarlarına nəzarət edirdi.

Makromətnin təşkil olunmasında iştirak edən propozisiyalar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) O, bunun üçün mətnin ifadə etdiyi məzmunun şərtlərinə cavab verən propozisiyalar seçir;

2) Makromətnə propozisiyaların ardıcılığı, birinin digərini əvəz etməsi mətnin təşkilinin ümumi qaydaları ilə tənzim olunur;

3) Propozisiyaların bir-birinin ardınca düzülməsi, ierarxiyaya girməsi onların mətn kontekstində ümumiləşmə qaydalarına müvafiq olaraq baş verir. Makrosituasiya göstəricilərinin növbələşməsini Van Deyk aşağıdakı formada müəyyənləşdirir [48,s.78]:

1) Dil göstəricilərinin, modallığın növbələşməsi (yeni təsvir olunan aləmin dəyişməsi);

2) Zaman və dövrün, yeni temporallığın dəyişməsi;

3) Məkanın dəyişməsi;

4) Yeni iştirakçıların daxil olması;

5) Məlum iştirakçıların yenidən hadisələrə qoşulması;

6) Nöqteyi-nəzərlərin dəyişməsi;

7) Müxtəlif predikatın birliyinin yaranması.

Makromətnə mikromətnlər əlaqələndiyi, onların birliyinin yarandığı kimi, makromətnə situasiyaların ierarxiyası formalaşır və onların ierarxik sistemi yaranır. Makrosituasiyalar öz aralarında əlaqələndirici vasitələrin - bağlayıcılar, ara sözlər və zərflərin köməyi ilə bağlanır.

Nəzəri dilçiliyin inkişafının indiki mərhələsində mətn dilçiliyinə ayrı-ayrı tədqiqatçıların böyük marağının olması təsadüfi deyil. Müasir informasiya əsrində araşdırıcıları daha çox mətnin kommunikativlik və informativlik aspekti maraqlandırır. Mətn strukturunda informasiyanın qəbulu və onun təhrif olunmadan ötürülməsi mexanizminin tədqiqi hər şeydən əvvəl mətnin yaranması, onu təşkil

edən dil vahidləri, həmin dil vahidlərini bir-birinə bağlayan formal və qeyri-formal əlaqə vasitələrinin araşdırılmasını ön plana çəkir [33, s.110].

Mətn dilçiliyi linqvistikanın nisbətən yeni sahəsi olduğundan mətnin müəyyənləşdirilməsində hələ də müxtəlif terminlərdən istifadə olunması davam edir. Bu terminlərdən, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohum olub, müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilər. Mətnin tədqiqi nəticəsində əksər dilçilərin gəldiyi ortaq fikir belədir ki, mətn kontekstin tərkib hissəsi olmaqla, dildə kommunikasiyanın əsas vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Kommunikativ bitkinliyə malik olan mətn müxtəlif dil vahidlərinin düzxəttli, ardıcıl düzümüdür.

Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırırlar. Ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkilatlanma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir. V. Boqdanovun fikrincə mətn “kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik konfigurasiyalarıdır”. Bu keyfiyyətdə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də cümlələr iştirak edə bilər. C.Layons mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır. O qeyd edir ki, “mətnlər, məhsulları olduqları kontekstlərin tərkib hissələridir. Kontekstlər isə, öz növbələrində, müəyyən situasiyalarda yazıçıların yaradıcılığı olan mətnlərin vasitəsi ilə yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayırlar” [32, s.78].

Bu istiqamətdə görülən tədbirlər müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişək və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. İ.R.Qalperin mətni “başlığa və müəyyən məqsədəuyğun və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi” kimi təyin edir [28, s.78].

Mehriban Hüseynova “Mətnin interpretasiyasında sintaktik, semantik və koqnitiv amillər” kitabında yazır: “Mövcud nəzəriyyələri ümumiləşdirərək demək olar ki, mətn qrammatikasının əmələ gəlməsi və inkişafının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki əsas səbəbini göstərmək olar:

1) Mətnin təkmilləşdirilməsi (şərh etmək, mətni oxumağı öyrətmək, informasiya sisteminin linqvistik təminatı), habelə uyğun tətbiqi linqvistik fənlərin - linqvistik informatika, linqvodidaktika, linqvosemiotika ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin elmi-texniki inqilabın təsiri altında inkişafı;

2) Diskret dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən kontekstdə onlardan istifadə etməni nəzərə almadan struktur və generativ linqvistika metodlarının qeyri-adekvatlığı. Verilən səbəblər toplusu problematik situasiyanın-dil praktikasını ilə mövcud linqvistik konsepsiyalar arasında ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Mətn qrammatikasının metodları və ideyası məhz mövcud ziddiyyətlərin həlli vasitəsinə çevrildi” [6, s.22].

Mətn tam mənə bitkinliyi nümayiş etdirir və semantik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesində əsas amil kimi çıxış edir. Buna mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlərin sayəsində yaranan müəyyən informativ dəyərə malik məqamlar imkan verir. Artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişkən və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. Bu mənada Q. Qraysın mətn bölgüsü maraq kəsb edir [47, s.57]:

1. Bütöv nitq əsəri - mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud mikromətn;

2. Mürəkkəb sinkaktik bütöv sözün dar mənasında mətn və yaxud mikromətn.

Qeyd etmək istərdik ki, makroteksin ayrılması ilə müəyyənləşməsi bizə imkan verir ki, həmin makromətnə daxil olan təşkiledici komponentləri dəqiq şəkildə ayıraq və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil edək. Makromətndən fərqli olaraq, mikromətn əslində xüsusi linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər. Belə ki, o özünü makromətnin tərkib hissəsi kimi göstərir. Mikromətnin malik olduğu mikro kompozisiyanın mahiyyəti müəyyən mənada mübahisəli məsələdir. Məsələn bəzi müəlliflər, elə həmin O.İ. Moskalskaya kompozisiya məsələlərindən danışarkən mətn deyil, sintaktik tam deyil, məhz abzas terminlərindən istifadə edir. Belə ki, onların fikrincə, məhz abzas ilə bilavasitə kompozisiya səviyyəsinin vahididir. Bu sonuncu müddəə ilə razılaşmaq çətindir.

Əlbəttə, kompozisiya formal plana aid hadisədir. Digər tərəfdən, biz mətnin və abzasın münasibətindən danışarkən onu məzmun və formanın plan münasibəti kimi müəyyənləşdiririk, əgər bu mövqedən yanaşsaq, kompozisiyanın əlaməti kimi qəbul edirik. Amma bütün bununla yanaşı, qeyd etməmək olmaz ki, kompozisiya abzası quruluşuna məhz mətn vasitəsilə yeridilir [22, s.58].

Kompozisiya ölçüləri öz-özlüyündə məhz mətn yaradan struktur dəyərlərdirlər. İlk növbədə məzmunun özü öz ifadəsinin üsul və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Başqa tərəfdən, əgər kompozisiya yalnız abzasa aid olursa, o zaman qəbul etməliyik ki, kompozisiyanın başlanğıc, orta və son mərhələ kimi ayırdığımız mərhələləri prinsip etibarilə şifahi nitqə aid edilə bilməz. Amma bununla yanaşı, biz görürük ki, möhkəm kompozisiyon qaydalarla yaradılan mətn həm yazılı, həm də şifahi nitqdə işləm məqamına malikdir.

Təbii ki, kompozisiyanı yalnız mətnin yazıdakı ifadəsinə, yəni abzasa aid olması barədə onun, yəni kompozisiyanın şifahi nitq sferasından mexaniki şəkildə təcrid olunması deməkdir ki, bu da qeyri-düzgün yanaşmadır. Mətnin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər arasında əsas diqqət onun strukturunun təsvirinə verilir. Bu aspektin təsvirinə həsr edilmiş əsərlərin təhlili bizim fikirimizcə, bütöv mətndəki struktur əlamətlərin xarakterinə müəlliflərin verdikləri tərifin mübahisəli olduğunu göstərir. Bir tərəfdən, bütöv mətn cümlə ilə müqayisədə yüksək və öz əlamətlərinə görə ondan fərqli sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirərək, digər tərəfdən, bütöv mətnin strukturunu mahiyyətcə öz aralarında əlaqəli olan cümlələrin sadə toplusu kimi müəyyənləşdirir.

Düşünmək olar ki, əgər bütöv mətn öz strukturuna malik sintaktik vahid hesab edilərsə, onda hər şeydən əvvəl, həmin strukturun məhz bütöv mətn üçün xarakterik olan və onu başqa səviyyənin vahidi kimi cümlənin strukturundan fərqləndirən spesifikasi göstərilməlidir. Əgər ki, bütöv mətnin məhz bu spesifikasi üzə çıxarılıb müəyyənləşdirilməyibsə, onda o, keyfiyyətcə xüsusi bütöv mətn kimi deyil, məhz bir-birilə öz aralarında dil vahidi - cümlənin müxtəlif tip sintaktik əlaqələri vasitəsilə bağlanmış axıntı kimi meydana çıxacaq.

Mətnin strukturu müəyyən mənada cümlənin daxili strukturunu onun hər iki koordinat oxları ilə birlikdə təkrar edir: bir tərəfdən, eyni bir səviyyənin elementləri arasındakı substitusiya, seqmentasiya və distributiv əlaqələr, digər tərəfdən isə - bir səviyyənin vahidlərindən növbəti səviyyənin vahidlərinə doğru iyerarxik keçidlər kontekstdə konkret məna kəsb edirlər.

Bütöv mətnin strukturu necə nəzərdən keçirilir: bəzi müəlliflər onun xətti xarakterini qeyd edirlər və mətnə öz aralarında bir-birilə müxtəlif vasitələr və müəyyən tərzdəki qaydalar ilə bağlanmış cümlələrin xətti ardıcılığı kimi tərif verirlər [37, s.99].

Digərləri mətnin yalnız xaricən cümlələrin xətti ardıcılığı kimi təşkil olunduğu xüsusi vurğu ilə qeyd edərək bu xarakteri çoxölçülü hesab edirlər. Onların fikrincə, mətnin yalnız koheziya, yəni cümlələrin öz aralarında əlaqələnmiş ardıcılığı kimi, müəyyən edilməsi kifayət deyil. Lakin burada müəyyən cümlələrin məhz koherent ardıcılığı ifadə etməsi, yəni mətn kimi qavranılması üçün zəruri şərtlər göstərilmir. Həm də cümlələr arasındakı münasibətlərin xarakterini onları koherent ardıcılığında da müəyyənləşdirmək vacibdir.

Mətn təbiətə ikili xarakterə malikdir: sabit və daim hərəkətdə olan. Diskret vahidlər ardıcılığında tədqim olunan mətn sabit vəziyyətdədir, hərəkət əlamətləri isə onda yalnız implicit olaraq müşahidə olunur. Lakin mətn oxunduqda hərəkətdə olur və bu zaman sabitlik implicit olaraq müşahidə olunur. Oxunan mətnə məlumatın yenidən kodlaşdırılması aktı baş verir.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin bitmiş bir fikri ifadə etməsinə baxmayaraq, onda ifadə olunan fikir bitkinliyi nisbi xarakterə malikdir. O, yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyi ilə yəni, mətn mühitində struktursemantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilir. Beləliklə, bir neçə cümlənin müəyyən bir fikir ətrafında yaratdığı əlaqəli birlik mətnin yaranmasına səbəb olur.

Uzun illər cümlə sintaksisdə müstəqil vahid kimi, başqa sözlə, sintaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunmuşdur. Halbuki, istənilən cümlənin struktur - semantik xüsusiyyətləri məhz kontekstdə - mətn şəraiti çərçivəsində, başqa sözlə, onu formalaşdıran cümlələr əhatəsində meydana çıxır.

Deməli, iki və ya daha artıq cümlə birlikdə mətni - daha böyük sintaktik vahidi yaradır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, son dövrlərə qədər sintaktik səviyyənin ən iri və son vahidi kimi cümlə qəbul olunmasına baxmayaraq, hal - hazırda bir neçə cümlənin yaratdığı sintaktik birləşmələr yəni, sintaktik bütövlər sintaksisin ən son vahidi hesab olunur. Bu fikri məşhur ingilis dilçilərdən M. Halliday və R. Həsən də təsdiq edir. Belə ki, onlar dili sosial hadisə kimi qeyd edir və onun müəyyən kommunikasiya situasiyasında və sosial kontekstdə reallaşdığını göstərirlər .

Başqa bir dilçi C. Layonz da mətnlə bağlı tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlələr toplusu şəklində özünü göstərən mətn müxtəlif leksik, qramatik, o cümlədən məntqi əlaqələrin köməyi ilə mütəşəkkil təşkil olunmuş və yönəldilmiş informasiyanı bildirir [14, s.170].

Mətnin tipologiyası onun funksional tipologiyası sahəsində birləşdirilir. Bu da mətnin ümumiyyətlə nə üçün yaradılması prizmasından növlərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda mətnin sosial funksiyaları və işlənmə sahələri əsas götürülür. Lakin mətn özü bir tamdır və onun müəyyən quruluşu vardır. Mətnin quruluş xüsusiyyətləri onun işlənmə sahələri və ya funksiyaları ilə bağlı olsa da, təşkil olunma prinsiplərinə görə, ümumi səciyyə kəsb edir. Bu isə mətnin struktur tipologiyasının onun funksional tipologiyasından fərqlənəcəyinə dəlalət edir. Deməli, mətnin tipologiyasına bir yöndən yanaşmaq doğru deyildir. Şübhəsiz ki, mətnin tipologiyasının birinci vacib istiqaməti onun funksional tipologiyasıdır. Mətn hansı funksiyaları yerinə yetirirsə, bu funksiyalara görə fərqlənir. Funksional tipologiyada mətnin sosial funksiyası və işlənmə sahələri əsas fərqləndirici əlamətlər olur. Deməli, mətnin sosial funksiyası və işlənmə dairəsi funksional tipologiyanın meyarıdır.

Mətnin pragmatikası ondakı informasiyadan və ötürülmə formasından asılıdır. Pragmatik münasibət yalnız mətnin pragmatik potensialından asılı deyildir. Bu münasibətin ikinci tərəfində reseptor durur. Münasibət reseptorun özündən, onun şəxsi keyfiyyətlərindən (psixologiyası, biliyi, emosional vəziyyəti, ümumi

situasiyaya münasibəti və s.) asılı olur. Ona görə də mətnin pragmatik aspektlərinin təhlili şərti olaraq, “ortalasdırılmış” reseptora görə aparılır [17, s.129].

Mətnin qurulması, təşkili prosesi onun pragmativliyi, yəni hər bir mətnin oxucu üçün nəzərdə tutulması ilə bilavasitə bağlıdır. Pragmativlik onunla şərtlənir ki, mətn oxucunun informasiyanı qəbul etmə qabiliyyətini nəzərə alsın. Oxucu hər bir mücərrəd fikrin açılmasında mətndəki üzdə olan bu və ya digər konkret informasiyadan istifadə etdikdə, ümumi məzmunu dərk edə bilir. Hər bir cümlə sintaktik bütövün (mətnin) komponenti kimi, və eləcə də, hər bir sintaktik bütöv mürəkkəb sintaktik bütövün komponenti kimi birbaşa deyilməmiş fikrin açılmasında, hər hansı niyyətin aktuallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır [19, s.118].

Əslində, mətnin bütün kateqoriyaları fakültativ olaraq, bir-birilə möhkəm bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir.

Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

There is another sweetly satisfying reason why the pound is now seen as a haven for prudent investors: it is less likely than its Continental rivals to form part of the increasingly discredited European single currency. We should be proud of the strong pound - even if, as Miss Prism said of the fall of the rupee, the speed of its revaluation has been somewhat too sensational. Pragmatik yanaşma allüziyalı metaforik kontekstlərdən istifadə yolu ilə də əldə olunur. Aşağıdakı nümunədə “Humpty Dumpty” şeirindəki, “all the King’s horses, all the King’s men” ifadəsindən istifadə edilmişdir. *In the past I have always felt that this ceremony (Trooping the Colour) was a part of the national life, and that therefore in a way it belonged to me. This year, for the first time, I felt that it had nothing to do with me - that these were all the Queen’s horses and all the Queen’s men, but not mine.*

Tədqiqatlar göstərir ki, mətnlə informasiyanın ötürülməsi zamanı istifadə edilən verbal ifadə vasitələrində də pragmatika çox zaman nəzərə alınır. Bütün bu cəhətlər kütləvi informasiya vasitələrinin pragmatik aspektlərinin tədqiqi üçün əhəmiyyətlidir.

Müəyyən sahələr üzrə qruplaşdırılmış mətnlər funksional-kommunikativ mətn siniflərini təşkil edir. Mətnlərin funksional-kommunikativ siniflərinə məişət danışq dili mətnləri, publisistika və mətbuat mətnləri, elmi mətnlər, rəsmi mətnlər və s. aid edilir. Belə siniflərdən hər biri üçün vahid konstruktiv parametrlər səciyyəvidir. Həmin parametrlər aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- 1) müəyyən sosial ünsiyyət sahəsinə aid əsas ictimai-kommunikativ məqsəd;
- 2) sosial ünsiyyət sahəsinə aid kommunikasiya predmeti;
- 3) kommunikasiya aktının həyata keçirildiyi şəraitə uyğun əlamətlər;
- 4) kommunikativ şərait üçün səciyyəvi olan ünsiyyət kanalı.

Mətnin funksional-kommunikativ təsnifinin ikinci mərhələsində mətn siniflərinin bu və ya digər ünsiyyət sahəsində yerinə yetirdiyi ümumi sosial vəzifənin dəqiqləşdirilməsi prosesi gedir. Məsələn, publisistika və mətbuat sinfində qəzetlərdəki informativ mətnlərin seçilib ayrılması, elmi mətn sinfindən elmi-populyar mətnlər yarımqrupunun ayrılması, məişət və danışq dili mətnləri sinfindən adi məişət dialoqları, məktublar, qeydlər kimi yarımqrupların seçilməsi həyata keçirilir [55, s.112].

Mətnin daxili məzmunu, qurulma üsullarından bəhs edən K.Vəliyevin də fikirləri maraqlıdır: “Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır”. Ə.Ə.Abdullayev isə mətnə bir qədər fərqli yanaşır və yazır: “Mətn dedikdə, adətən müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu başa düşülür” [1, s.76].

Qeyd etməliyik ki, mətn cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə onun bəzi konkret əlamətlərini daşıyır, yəni mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür. Mətnin yaranmasında da bir qanunauyğunluq var. O, təşkilolunma mexanizmi, qurulma texnikası, bir-birinin ardınca gələn cümlələrin semantik proqressiyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu

məsələlərin həllindəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi və təhlili başqa bir sıra dil problemlərinin həllinə mütləq şəkildə köməklik göstərir, dilin funksional əhəmiyyətini, o cümlədən funksional xüsusiyyətlərini daha əhatəli şəkildə üzə çıxarmağa şərait yaradır.

Kiçik bir miniatür, bir mənsur şeir, bir hekayə, bir povest, bir roman da makromətn hesab olunur. Bu fikirlərlə tam razılaşıb, onun doğruluğunu sübut üçün deyə bilərik ki, Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri”, C. Qolsuorsinin “A Modern Comedy” əsərləri bütöv bir makromətnidir. Eyni ilə buna bənzər fikirləri K.Abdullayev söyləmişdir: “Azərbaycan türk ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bütöv bir mətn Azərbaycan filologiyasında, eləcə də dilçiliyində dilçilik təhlilinin bütün aspektlərində öyrənilmişdir və ümumiyyətlə, türkdilli abidələrin hər birinin mətn kimi türkologiyada öyrənilməsi ənənə halını almışdır. Eyni şəkildə hər hansı bir yazıçının, sənətkarın bitkin ədəbi əsərinin öyrənilməsinə də münasibət bildirə bilərik [3, s.156].

Beləliklə, ədəbi mətnlər onlara struktur-məna bütövlüyü xas olduğuna görə makrotekst adlandırma bilərik. Prinsip etibarı ilə makrotekst kimi C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” əsərini və F.Dostoyevskinin böyük həcmli “Cinayət və cəza” əsərini yanaşı qoya bilərik”.

Qeyd etdiyimiz kimi, ikinci növ mətnlər mikromətnlərdir. Mikromətnlərdən bəhs edərkən Q.Kazımov ilə K.Abdullayevin yanaşmasında, bir qədər fərq vardır, ona görə də əvvəlcə Q.Kazımovun, sonra isə K.Abdullayevin şərhinə baxaq. Mətn dilçiliyi ilə K.Abdullayev ötən əsrin 80-ci illərindən məşğuldur. Onun bu sahədə monoqrafiya ilə yanaşı, bir sıra məqalələri də vardır.

Mikromətnlər haqqında hər iki tədqiqatçının fikirləri üst-üstə düşür, yəni sonucda hər ikisi sintaktik bütövə, mürəkkəb sintaktik bütövə gəlib çıxır. Ancaq mikromətnin elmi adlarından bəhs edərkən K.Abdullayev altı adlandırmanın və bir də sairə adlandırmaların olduğunu vurğuladığı halda, Q.Kazımov səkkiz adlandırmanı və bir də sairələrini qeyd edərək, “sintaktik bütöv” və “prozaik bəndlər”i əlavə etmişdir. Ancaq birmənalı şəkildə hər iki tədqiqatçı sonda sintaktik bütövün üzərində dayanır.

Mətni forma və məzmunun vəhdəti kimi nəzərdən keçirən dilçilər onun hər bir aspektinin ayrı-ayrılıqda təsvirini mətnin təbiətinin daha dərinədən başa düşülməsi vasitəsi hesab edirlər. Nəticə etibarilə əhatə dairəsinin tamlığı və mətnin təhlilinin dərinliyi ilə fərqlənən həmin aspektlər üç əsas amilə - struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) amillərə söykənir. Linqvokulturoloji informasiya vahidi kimi mətnin bütövlüyünü və semantikasını linqvistik, sosiokoqnitiv və etnokulturoloji əlamətlərin kompleksi təmin edir.

Həmin əlamətlər arasında bizi ilk növbədə mətnin reallaşmasının dil vasitələri maraqlandırır. Mətnin bütövlüyünün hansı dil vasitələri ilə reallaşmasına dair müxtəlif baxışlar vardır. Məsələn, belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, birinci növbədə adlar vasitəsilə ifadə olunan anlayışlar mətnyaradıcı elementdir. Digər bir fərziyyəyə görə, mətnin əsasını fəli koheziya təşkil edir. Nəhayət, daha geniş yayılmış nöqteyi-nəzərə əsasən, bu rolu müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiricilər yerinə yetirir [13, s.129].

Araşdırmamız zamanı müəyyən etdik ki, mətn haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, onun dilçilikdə rolu və vəzifələri alimlər tərəfindən geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

II FƏSİL.

MƏTNİN FORMA VƏ MƏZMUNUN VAHİDLƏRİ

2.1. Artikl mətnin forma vahidlərinin biri kimi

İngilis dilində artiklə aid xeyli məqalə və monoqrafiyalar həsr edilməsinə baxmayaraq, üzvü onunla şəkildə bağlı olan aşağıdakı məsələlərin izah olunmasında tədqiqatçıların fikirləri bir-birindən fərqlənir:

1. Artikl sözdür, yoxsa morfem;
2. İngilis dilində neçə artikl var;
3. Artikl əsas, yoxsa köməkçi nitq hissəsidir.

Biz bu məqalədə tədqiqatımızla bağlı olan əsas məsələlərin imkan daxilində araşdırılmasına səy göstərəcəyik. Artiklin söz, yaxud morfem olması barədə tədqiqatçılar müxtəlif fikirdədirlər. Belə ki, dilçilərdən bəziləri, göstərirlər ki, artikl əsasən bütün dillərdə morfemdir. B.A. İlyiş və A.F.Rodionova görə isə, artikl sözlə modal arasında keçid təşkil edir. Başqa bir qrup tədqiqatçıların fikrinə görə isə, artikl köməkçi sözdür.

Yuxarıda deyilənlərin geniş elmi izahına keçməzdən əvvəl, biz elə bu başdan artikli söz kimi qəbul edən dilçilərlə həmfikir olduğumuzu bildiririk.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi məsələləri nəzərdən keçirək: J.Vandriyes göstərir ki, artikl bütün dillərdə morfemdən başqa bir şey deyil. M.D.Fridman öz namizədlik dissertasiyasında qeyd edir ki, artikl elleptik cümlə düzəldə bilmədiyi üçün tədqiq olunan bütün dillərdə həm ismin, həm də sifətin morfemidir. Bizcə, artiklin bir sıra konkret xüsusiyyətlərini nəzərə almadan məsələnin belə qəti şəkildə qoyuluşu ilə razılaşmaq olmur, əgər elleptik cümlə düzəltmək, söz və morfemin fərqlənməsində əsas meyar olarsa, onda bütün bağlayıcı və hissəciklər morfem adlandırılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, artikl əsas mənə daşıyan sözlərdən əmələ gəlidiyi üçün onlar az da olsa öz əvvəlki mənasını saxlayır və bəzən elleptik cümlə əmələ gətirə bilir. Deməli, konkret şəraitdən asılı olaraq elleptik cümlə əmələ gətirərkən “this” və “that”-lə eyniyyət təşkil etdiyi üçün “the”-ni ayrıca söz kimi qəbul etmək məqsədə daha çox uyğundur.

B.A.İlyiş göstərir ki, artikl aqlyunativ tipli morfemə çevrilmək üzrədir. A.F.Rodionova görə, artikl söz və morfem arasında keçid təşkil edir. Dil faktları əyani şəkildə göstərir ki, ingilis dili artiklində bu müəlliflərin istinad etdiyi proses istər tarixi, istərsə də müasir dil baxımından özünü göstərmir. Artiklin ayrı işlənməsi (a good book, the good book) bir daha sübut edir ki, ingilis dilində artiklin morfemə çevrilməsi prosesi getmir. Əbəttə, həmin müəlliflərə ingilis dili materialına əsasən yox, bəlkə də, başqa dillərin materiallarına əsasən haqq qazandırmaq olar Məsələn: Bolqar dilində artiklin morfem kimi çıxış etməsi heç cür şübhə doğurmur. Çünki artikl isimlə bitişik yazılır. Onun ayrı işlənməsi mümkün deyil. Müəllif bir daha nəzərə çatdırmaq istəvir ki, bu fikir müasir ingilis dili artikli üçün məqbul deyildir.

Bəzi tədqiqatçılara görə, artikl + isim konstruksiya əmələ gətirir. Analitik konstruksiya isə köməkçi və əsas mənə verən sözlərdən ibarətdir. Müasir ingilis dilində artiklin sayı məsələsi də hələləlik mübahisəlidir.

İsim konkret şəxsi ifadə edir. *Tom i syoung* dedikdə ümumiyyətlə Tom-dan söhbət gedir. Əksinə ümumiyyətlə *Tom-dan* danışsaq, *A Tom* işlətmək lazım gələndi.

Bir məsələ də sırf artikl haqqında olan fikri təkzib edir. Belə ki, xitab qarşısında sıfır artikldən danışmağa heç bir əsasımız yoxdur. Çünki isim cümlədə xitab kimi işlənərkən ümumilik yox, əksinə konkret şəxsi ifadə edir, yəni bilavasitə 2-ci şəxsə müraciət olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, burada dil vahidləri ilə yanaşı paralingvistik vasitələrdən (müxtəlif jestlərdən) geniş dərəcədə istifadə olunur. Ona görə də konkret şəxsi ifadə etməsinə baxmayaraq, xitab qarşısında müəyyən artiklin işlənməsinə ehtiyac hiss olunmur.

Məsələyə qarşılaşdırma baxımından belə yanaşmış olsaq, xitab qarşısında sıfır artiklin olmaması aydın nəzərə çarpır. Eyni sintaktik şəraitdə (*окружение*) *Come here, the boy: Come here a boy!* demək mümkün olmağı üçün *Come here, boy!* cümləsində, *boy* isminin qarşısında sıfır artikldən danışmaq qeyri mümkündür. Başqa sözlə desək, eyni sintaktik şəraitdə *the boy; a boy* konstruksiyası mümkün olmadığı üçün “boy” formasından danışmaq bizcə, əsassızdır.

İngilis dilində sıfır artiklin müxtəlif variantlarını İ.P.Sobolyev göstərilən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, tamamilə başqa cür izah edir. İ.P. Sobolyevin sıfır

artikl haqqındakı fikrinin əsassızlığını izah etməzdən əvvəl, onun istinad etdiyi İ.F.Vardulun ellepis nəzəriyyəsinin mahiyyəti haqqında qısaca bəhs etmək, bizcə, fikrin avdınlaşdırılmasına kömək edir. Danes F. yazır: “sıfır üzv o vaxt olur ki, cümlədə müəyyən fikir söylənilsin, amma dildə həmin fikri ifadə edən göstərici olmasın. Əgər dildə belə üzv olsa, dilin sintaktik qaydaları verilmiş sintaktik şəraitdə həmin üzvün işlənməsinə imkan vermir. Bu zaman biz o üzvün sıfır variantından danışa bilərik” [56, s.89].

İ.P. Sobolyev *The principal entered room* cümləsini verərək göstərir ki, həmin cümləni *The principal entered the room* şəklində işlətsək məzmun dəyişməz, ancaq ingilis dilinin sintaktik quruluşu bu kimi konstruksiyaların işlənməsinə imkan vermir. İ.P. Sobolveva görə, *the room* birləşməsində *room* isminin qarşısında müəyyən artiklin sıfır variantı durur.

Daha sonra, müəllif müəyyən artiklin sıfır variantından danışaraq, onu xüsusi isimlərə və xitablara da aid edirlər.

Bizcə, müasir ingilis dili baxımından məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşmaq olmaz. İngilis dilindən gətirilən nümunədə faktik material da İ.P.Sobolyevin sıfır artikl haqqındakı fikrini təkzib edir.

İ. P.Sobolyev nəticədə sıfır artiklin 4 variantını qeyd edir. Bu da artiklin həm elmi cəhətdən öyrənilməsinə, həm də onun tədris olunmasını xeyli mürəkkəbləşdirir. Bizcə, sıfır artikldən danışmaqdan, müxtəlif işlədilməməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq daha faydalı ola bilər. Belə ki, ingilis dilində ismin mürəkkəb forması artiklsiz işlənir. Bunların hamısını sıfır artikl kimi qəbul etmək mümkün deyil.

İngilis dilindəki qeyri-müəyyən artiklin Azərbaycan dilindəki “bir” sözü ilə əvəzlənməsi haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Bu barədə rus dilində olan “один” leksemi ilə də bağlı fikirlər mövcuddur. Bu baxımdan “Dilin strukturası və onun müasir təhlil metodları” (B,1986) əsərində E.Hacıyevin “İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artikli və müasir Azərbaycan dilində bir sözü” adlı məqaləsi maraq doğurur. O qeyd edir ki, A.N. Kononov, S.S. Mayzel, N.K.Dmitriyev və başqalarının türk dillərində “bir” sözünün qeyri-müəyyənlik artikl funksiyası

daşması haqqındakı fikirləri həqiqətə uyğundur və həqiqətən “bir” sözü qeyri-müəyyən artikl kimi formalaşmaqdadır. Şübhəsiz ki, burada “bir” sözünün qeyri-müəyyən artikl funksiyasında işlənməsi kontekstdən aydın olur. Alim öz fikirlərini sübuta yetirmək üçün aşağıdakı qənaətə gəlir: “Bir sözü qeyri-müəyyənliyin ifadə olunmasında əsas qrammatik vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Çoxmənalı və çoxfunksiyalı sözlər sırasına daxil olan bir sözü kontekstdə müxtəlif mənalar kəsb edir. Biz burada məsələyə mətndaxili təhlil baxımından yanaşmaq və bir sözünün ancaq qeyri- müəyyənlik artikl funksiyası ilə bağlı olan mənalarını araşdıracağıq.” [49, s.122-124].

Müşahidələr göstərir ki, “ bir -isim” birləşməsi kontekstdə həm say, həm say + qeyri-müəyyənlik artikl, həm də yalnız qeyri-müəyyənlik artikl funksiyasında işlənə bilər. Bəzi hallarda “bir” sözü ancaq miqdar sayı funksiyasında çıxış edir. Bu, adətən “bir” sözünün zaman, məsafə, ölçü, kəmiyyət, çəki bildirən isimlər qarşısında işləndiyi hallarda daha aydın hiss olunur. Məsələn, Yağış bir saat əvvəl dayanmışdı. Bu cümlədə “bir” sözü miqdar saylarının ilk vahidi kimi çıxış etdiyindən ancaq saydır və saydan başqa heç bir leksik yük daşımır. Onun say olduğunu oppozisiya yolu ilə də sübut etmək mümkündür, yəni verilmiş cümlədə bir sözünün əvəzinə digər miqdar saylarını işlətmək olar: bir saat, iki saat. Elə birləşmələr var ki, orada bir sözü ikili mənə daşıyır, yəni miqdar sayı və qeyri-müəyyənlik artiklinin mənaları çulğalaşır. Məsələn, Qabaqda göy buxara papaqlı, kəhər atlı bir oğlan gəlirdi/ Burada bir sözü qeyri-müəyyənliklə yanaşı, təklik, vahidlik bildirir. İkili mənə daşması bir sözünü say və qeyri- müəyyənlik artikl kimi müəyyənləşdirilməsində bəzən çətinlik törədir. Belə hallarda məntiqi vurğu və kontekst köməyimizə gəlir. Əgər bir sözü məntiqi vurğu daşıyarsa onda o, miqdar sayı, vurğusuzdursa qeyri-müəyyənlik artikl olur.

Bəzi hallarda isə bir sözü kontekstdə ancaq qeyri-müəyyənlik artikl funksiyasında çıxış edir. Məsələn, Xeyli gedəndən sonra bir kəndə çatdıq.(İ.Ş.) Bu cümlədə bir sözü ancaq qeyri-müəyyən artikl funksiyasında işlənir. Həmin cümləyə oppozisiya nöqteyi nəzərindən yanaşsaq, “iki kənddə” variantı alınardı ki, bu da məntiqi cəhətdən mümkün deyil, çünki eyni zamanda “iki kənddə çatmaq” qeyri-

mümkündür. Bir sözünün qeyri-müəyyənlik artikli funksiyasında işlənməsi onun fonetik, semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə uğradığını göstərir. Hind-Avropa dillərində qeyri-müəyyənlik artiklinin tarixən bir miqdar sayından əmələ gəlməsi və həmin artiklin məhz tək halda olan isimlərin qarşısında işlənməsi, artikl funksiyasında məntiqi vurğunun düşməsi, semantik mənanın zəifləməsi bir daha sübut edir ki, müasir Azərbaycan dilindəki bir sözü ya artıq qeyri-müəyyən artikl kimi formalaşmış, və ya formalaşmaqdadır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində bir sözü anonim mənalı sözdür. O həm miqdar sayı, həm də qeyri-müəyyənlik artikl kimi işlənə bilir ki, bu da kontekstlə bağlıdır.

Mətni digər sintaktik konstruksiyalardan fərqləndirən onun genişliyi, ardıcılığı, rabitəliliyi və tamlığıdır. Ona görə də mətnin bu əlamətləri onun kommunikasiya vahidi kimi informasiya ötürmək üçün əsas bir vasitə olmağını vurğulamağa imkan verir. Mətni formalaşdıran vasitələrdən bəziləri mətnin xarici formasına, digərləri isə daxili formasına aiddir.

Mətn yaradarkən situativ müəyyənlikdə əsas rolu danışan və dinləyənin obyektı reali-nitqin obyektı haqqında olan biliklər oynayır. İlk dəfə nitqdə xatırlanan özündə müəyyənlik ifadə edir və o an ən azı danışan və dinləyənin məlumdur. Danışan və dinləyənin reallıq haqqında olan bilikləri əWəlkī dil konteksti vasitəsilə dəyişir. Bunun ən başlıcası isə xarici aləm haqqında olan biliklərdir [43,s.78].

Buna görə də burada müəyyənlik-qeyri müəyyənlik əksliyi olmur. Situativ müəyyənlik, hər şeydən əvvəl, “günəş”, “yer kürəsi”, “ay” və s. kimi hallarda olur ki, bu da hamıya məlumdur. Bundan başqa, buraya o qrup obyekt və predmetlər daxildir ki, gündəlik həyat şəraitində həm danışana, həm də dinləyənin məlumi olur.

Burada başqa müəyyənliyi qeyd etmək vacibdir ki, bu da deyktik müəyyənlikdir. Elə situasiya ola bilər ki, müəyyən denotatın göstərilməsi üçün presuppozisiya kifayət etməsin. Belə hal həm dialoji, həm də monoloji nitqdə ola bilər. Belə hal konkret nitq situasiyasında mümkündür. Təhlillər zamanı belə qənaətə gəlinir ki, bu növ müəyyənlik bütün hallarda işarə əvəzliyi vasitəsilə ifadə olunur.

Look at this boy, he has just arrived at the station.

Bu oğlana baxın, o indicə stansiya çatıb.

Məlumdur ki, müəyyənlik funksional-semantik kateqoriyadır. Müxtəlif dil ailələrinə daxil olan dil materiallarının təhlili onu deməyə əsas verir ki, bütün xalqlarda təfəkkür eynidir, lakin onun kateqoriyaları dil sisteminin müxtəlif vasitələri ilə ifadə olunur. Eyni predmet və ya əşyanın müxtəlif dillərdə fərqli vasitələrlə ifadə olunmasını müşahidə etdikdə görürük ki, bu, dildən kənara çıxır, yəni artıq koqnitiv biliklər və onun kateqoriyaları anlayışlarına müraciət etməli oluruq.

Şübhəsiz, müəyyənlik anlayışı özü də ümumi məntiqi, fərdi olmaqla, müxtəlif dil vasitələri ilə istiqamətini dəyişir. Dil faktları onu göstərir ki, bu mənalарın ifadə olunmasının müxtəlifliyi yalnız fərqli dillərdə deyil, həmçinin eyni dilin materiallarında da özünü göstərir.

Hər bir dilin materialları daxilində müəyyənlik kateqoriyasını aşağıdakı vasitələrlə ifadə etmək olar [63, s.76]:

- a) qrammatik vasitələrlə;
- b) leksik-semantik vasitələrlə;
- c) leksik-sintaktik vasitələrlə.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan və rus dillərində artıql olmasa da, onların funksiyasını başqa söz və vasitələr yerinə yetirir. Burada məqsədimiz artıql və işarə əvəzliliklərinin mətnyaratmada rolunu təhlil etməkdir.

Artıqlın mətnyaratmadakı funksiyasından bəhs edən dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinə rast gəlirik. Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, artıql olan bütün dillərdə mətnyaratmada müəyyənlik ifadə etmək üçün istifadə olunan əsas vasitə artıqldır.

Eyni sözləri qeyri-müəyyən artıql haqqında da demək olar. Təbii olaraq, həmin müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını həm Azərbaycan, həm də rus dilində müəyyən vasitələrlə ifadə etmək olar. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mənasını mətndə yaratmaq üçün digər vasitələrdən də - qeyri-müəyyənlik bildirən söz və hal şəkilçilərindən də istifadə edilə bilər. Azərbaycan dilində “bir”, rus dilində “odin” formaları daha işləkdir.

İngilis dilində olan bədii ədəbiyyat nümunəsinə müraciət edək:

“A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as fountain in the heart of youth. Such an atmosphere could not incite in him the cravings of a boy of eighteen, but in so far as they were excited, the lack of hope made them proportionately bitter. In part it was an awesome place to him, for here gathered all that he most respected on this earth - wealth, place, and fame. He knew it to be true that unconsciously he was brushing elbows with fortune the livelong day; that a hundred or five hundred thousand gave no one the privilege of living more than comfortably in so wealthy a place. He was not old, but he was not so dull but that he could feel he soon would be. Of a sudden, then, this show of fine clothes, place, and power took on peculiar significance. It was emphasised by contrast with his own distressing state” [47, s.329].

Nümunə gətirdiyimiz məm parçasında giriş qeyri-müəyyənlik ifadə edən “a” artikli ilə başlayır və mətn parçası boyu bu qeyri-müəyyənliyi müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif müəyyən artıqlıq, işarə əvəzliyi və digər vasitələrdən istifadə edərək nəzərdə tutulan informasiyasını əks tərəfə ötürməyə çalışır. Mətn parçasını Azərbaycan dilinə çevirəndə ümumi məzmun saxlanılmaqla, Azərbaycan dilindəki mətnlərdə də qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik bəzi vasitələrlə, yəni ya hal şəkilçisi vasitəsi ilə yaxud, “bir” sözü ilə, “this” və “that” işarə əvəzlilikləri də, müvafiq olaraq, Azərbaycan dilinə “bu” və “o” kimi əvəzliliklərlə transformasiya olunur. Nəticədə, dilin daxili struktur sistemi qorunur və Azərbaycan dilli mətn parçası alınır.

“A man of Hurstwood's age” ifadəsinin Azərbaycan dili qanunlarına uyğun olaraq “Herstvud yaşında” kimi verilməsi də çox təbii, çünki dinləyici/oxucu üçün Herstvudun neçə yaşının olması məlum deyildir, lakin mətnin sonrakı hissəsində Herstvud təsvir olunur, yəni informasiya müəyyənləşdirilir. Sonrakı cümlədə Nyu-Yorkdakı fəaliyyətdən bəhs olunarkən onun məhz on səkkiz yaşda olması açıqlanır. Birinci ifadə “A man of Hurstwood's age” bir növ kataforik anlam daşıyır. Sonrakı cümlələrdə Nyu-York həyatında baş verənlər təsvir olunur və bir

neçə dəfə şəhərin adının çəkilməsi anaforikliyi göstərir ki, bu da məmin formalaşmasında anaforikliyin və kataforikliyin bariz nümunəsidir.

Mətnə “that a hundred or five hundred thousand” ifadəsi təxmini kalka edilsə, “o hər /ıansı bir yüz və yaxud beş yüz min” kimi olardı, lakin kontekst daxilində həmin cümlənin sonunda gələn “so wealthy a place” ifadəsi Azərbaycan dilində artıq kalka kimi deyil, “Burada yüz və hətta beş yüz min dolları olan bir adam ancaq ortabab yaşaya bihr” cümləsi şəklində mətnin leytmotivini açıqlayır. Daha sonra başqa bir məsələ “A man of Hurstwood’s age” kataforik ifadə sonluqda Herstvudun qoca olmaması, lakin tezliklə qocalmağa başlayacağını bildirir və bununla da mətn abzas səviyyəsində formalaşır.

Azərbaycan dilində:

“Bax bunlar hamısı bizim nəslin faciəsi idi. Anamla xəyalən söhbətlərimdə mən bugünkü günün hadisələri ilə müqayisə edirəm. Axı indi Azərbaycan anaları da bax beləcə göz yaşları tökür. Övladını uzaqda, qürbətdə nə öldüsü, nə qaldısı Xəbərini almayan analar gecəbr yatmır, gündüzbr isə xəyalə dalır, gözəl amallı analarımızın üzləri qırışır, erkən qocalırlar. Necə ki, 1941-ci ilin o qara dəhşətli günləri kimi. Axı o vaxtlar demək olar ki, bütün dünya, əsasən Avropa qitəsi qan içində idi. Onda gəlinlər dul, qızlar toysuz qalır, insanlar acından, soyuqdan qırılırdılar. Onda da otuz doqquz yaşlı anam dörd körpəsi ilə bir adamın altında qalıb keçmişini və indikini yadına salıb o günlər üçün göz yaşı axıdırdı: Hələ Ürəyiminin yarası sağalmamış, yeni-yeni yaralar yaranırdı. Həyat yoldaşımı, İlk övladımı yenicə on altı yaşı tamam olmuş oğlum Xəlili müharibəyə aparırdılar”.

A man called James Langton was running a repertory theatre at Middlepool that was attracting a good deal of attention; and after Michael had been with Benson for three years, when the company was going to Middlepool on its annual visit, he wrote to Langton and asked whether he would see him. Jimmie Langton, a fat, bald-headed, rubicund man of forty-five, who looked like one of Rubens' prosperous burghers, had a passion for the theatre. He was an eccentric, arrogant, exuberant, vain and charming fellow. He loved acting, but his physique prevented him from playing any but a few parts, which was fortunate, for he was a bad actor.

Bu mətn parçasında bir neçə yerdə qeyri-müəyyən artikl işlədilib, lakin birinci cümlədə olan “a” artikli sonra gələnlərdən fərqli olaraq, artıq kataforik əlaqə vasitəsinin nümunəsinə çevrilir

Bu da mətnin komponentlərindəki informasiyanın açılması üçün birbaşa şərait yaradır. yaxşı bibrək, sakitcə ona baxmaqda davam edirdi.

Kerri sanki onun sehrini silkələyib, öz üzərindən atmaq üçün ixtiyarsız olaraq yüngül bir hərəkət etdi. Lakin bu, faydasız idi Balaca fabrik işçisi getdikcə daha dərin suya batırdı. (Bu cümh əslində “Balaca fabrik işçisinin vəziyyəti daha da çətinləşirdi, o, çətin vəziyyətə düşürdü” olmalıdır).

Verilmiş mətn parçasının tərcüməsindən də göründüyü kimi, anaforik, kataforik məzmunu ifadə edən qeyri-müəyyən artikllər məmin məzmununa qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik artikli isə xüsusi rəng çalan qatır. Xüsusilə Azərbaycan dilinə çevrilərkən mətnyaradan vahidlərin Azərbaycan dilində qarşılıqları qrammatik vasitələrlə, bəzənsə leksik vahidlərlə ifadə olunur, halbuki orijinal dil variantında həmin sözlərin qarşılığı yoxdur [58, s.76]. Məsələn, “düz Kerrinin üzünə baxırdı”, “özü haqqında bir söz demək üçün”, “yüngül bir hərəkət etdi”. Altından xətt çəkilən sözləri bir anlığa Azərbaycan dilində olan məmin içərisindən çıxardıqda həmin məm nə informasiyanı ötürənə - adresanta, nə də onu qəbul edənə - adresata anlaşıqlı olacaq və ya başqa məzmun kəsb edəcəkdir. Eləcə də ingilis dilində altından xətt çəkilmiş artikllər mətndən çıxarılsa, o zaman yenə də qeyd edilən problemlər yaranacaqdır.

Qeyri-müəyyənlik artikli semantik xüsusiyyətlərinə görə anaforik əlaqə funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Bu da onunla izah olunur ki, həmin artikl işlənərkən işarə etdiyi subyektin funksiyasını yermə yetirir. Yuxanda nümunə gətirilən məm parçasında hər iki artikl işlənmiş və qeyri-müəyyənlik artikli Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən “bir” sözü ilə verilmişdir.

People in general attach too much importance to words. They are under the illusion that talking effects great results. As a matter of fact, words are, as a rule, the shallowest portion of all the argument. They but dimly represent the great surging

feelings and desires which lie behind. When the distraction of the tongue is removed, the heart listens.

İnsanlar, ümumiyyətlə, sözlərə həddən artıq əhəmiyyət verirbr. Onlara elə gəlir ki, sanki sözlər böyük nəticələrə səbəb olur. Həqiqətdə isə sözlər, adətən, çox az inandırıcıdır. Onlar ancaq arxalarında gizlənmiş dərin, coşğun hiss və arzuları tutqun surətdə ifadə edir. Ürək isə ancaq dil ona mane olmadığı vaxt qulaq asır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində artikl yoxdur, lakin mətnin komponentləri arasındakı əlaqələr həm struktur əlaqə, həm də mətnyaradan komponentlərin müxtəlif vasitələrlə bir-biri ilə bağlanması nəticəsində mətni formalaşdırır. Belə formalaşmalardan bəhs edərkən K.Abdullayev yazır: “Mətnin tərkib komponentləri bu mənə münasibətlərinə daxil ola bilirlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eynizamanlılıq münasibəti. Komponentlər arasındakı bu qarşılıqlı mənə münasibətləri müxtəlif bağlayıcı formalarla müşayət olunurlar ki, bunların hesabına bu və ya başqa münasibət daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Burada onu qeyd etmək vacibdir ki, bağlayıcılar İlk növbədə mətndəki qarşılıqlı mənə əlaqələrinin göstəriciləridir” [3, s.248].

K.Abdullayevin fikirləri ilə tam razıyıq və nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında qeyd olunan münasibətlər, demək olar ki, müəllifin mövqeyi ilə tam üst-üstə düşür. Bununla belə, mətn parçası işarə əvəzliyi “bunlar” ilə başlayır və hadisələrin zaman ardıcılığı gözlənilməklə baş verənlər sadalanır. Yerli-yerində işlədilən sintaktik təkrarlar, işarə əvəzlilikləri, bir zaman formasının digərini əvəz etməsi ilə birinci cümlədə (“bizim nəslin faciəsi idi”) işlədilmiş kataforik fikir açılır və mətn parçasının mənasının aydınlaşmasına şərait yaradır. Həmçinin burada bir sıra məqamlarda qeyri-müəyyənlik ifadə olunur və abzasın sonunda faciənin nələrdən ibarət olması aydınlaşır. Ötürülən informasiya dinləyici//oxucu üçün anlaşıqlı olur.

Bu mətn parçasında da təxminən eyni proses baş verir, zaman ardıcılığı, mənə əlaqələri, işarə əvəzliyi, zaman formasının əvəzlənməsi və s.

Giriş - başlanğıc cümlədə işlədilən kataforik ifadə mətnin işarə əvəzliyi vasitəsilə davamını tələb edir, sonra isə məsələlər bir-bir sadalanır və açılışa doğru gedir. Əlbəttə, mətnin komponentləri arasındakı semantik əlaqələri, sonda koqnisiyanın rolunu da danmaq olmaz. Ümumiyyətlə, bu mətnin formalaşmasında artiklların müxtəlif hallarda işlədilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Mətnin formalaşmış bir dildən başqa dilə tərcüməsindən söhbət açarkən Ə.Abdullayev bildirir ki, mətnin dərk edilməsi və hasilində əsas yer tutan koqnitiv proseslər haqqındakı biliklər tərcümədə müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin təmsilçiləri arasında konseptual sistemlərdə özünü göstərən bəzi uyğunsuzluqlar üzündən baş verə biləcək çətinlikləri elmi cəhətdən müzakirə etməyə imkan verir. Müvafiq ədəbiyyatda geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş obyektlərdən biri odur ki, istifadə etdiyi ifadə vasitələri tərcüməçinin nəzərdə tutduğu kimi deyil, başqa cür anlaşıla bilər [1, s.198].

Tərcümə zamanı qarşılıqlı elementlər verilməlidir ki, yaranan mətn pozulmasın və informasiyanı qəbul edən üçün həm anlaşıqlı olsun, həm də məxəz dildə verilmiş koqnitiv semantikaya xələl gəlməsin.

İngilis dili materiallarında müəyyənliyi ifadə edən artiklin vəzifəsini Azərbaycan və rus dilində işarə əvəzliyi və komponentlər arasındakı semantik əlaqələr yerinə yetirir. İngilis dili materialı əsasında müəyyənlik kateqoriyasının ifadəçisi olan “the” artiklinin ayrılıqda mətnyaratma xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirən nümunəyə nəzər salaq:

“The reason for his interest, was deeper than mere desire. It was a flowering out of feelings which had been withering in dry and almost barren soil for many years. It is probable that Carrie represented a better order of woman than had ever attracted him before. He had had no love affair since that which culminated in his marriage, and since then time and the world had taught him how raw and erroneous was his original Judgment. Whenever he thought of it, he told himself that, if he had it to do over again, he would never marry such a woman.”

“Onun Kerriyə olan marağı - vurulduğunu demirik, bu maraq daha dərin idi. Bu ilboyu quru və bəhrəsiz torpaqda quruyub qalmış hissin çiçəklənməsi idi Çox ola

bilər ki, Kerri onun Xəyalını əvvəllər məşğul edən qadınların hamısından yaxşı idi. Onun evlənməklə bitən sevgi məcarasından sonra onda bir dəfə də olsun həqiqi məhəbbət həvəsi olmamışdı və ilk mühakimələrinin səhv və təkmilləşməmiş olduğunu başa düşmüşdü. Hər dəfə Herstvud bu məsələ üzərində düşünərkən özünə deyirdi ki, əgər həyatı yenidən başlamaq mümkün olsaydı o heç bir vəchlə mis Herstvud kimi bir qadına evlənməzdi”.

Mətn parçasının İngilis dili variantında müəyyən artiklla başlayan cümlə müəyyənlik ifadə edir və həmin cümlə Azərbaycan dilinə çevrildiyi zaman söhbətin nədən getdiyi məlum olur, lakin həmin mətn parçasına koqnitiv yanaşdıqda, hesab edirik ki, aydınlaşdırma əlaqəsi lazım olur. Bu zaman dəfələrlə şəxs əvəzliyi həm orijinalda, həm də hədəf dildə təkrarlanmaqla yanaşı zaman ardıcılığı, hərəkətlərin sadalanmasını özündə ehtiva edir. Daha sonra müəyyənlik qeyri-müəyyənliklə və yaxud əksinə biri digərini əvəz edir, bu məqamda işarə əvəzliliklərindən istifadə olunur və eləcə də ingilis dilində olan qeyri-müəyyənliyi ifadə edən “a” artıqlı bir neçə dəfə Azərbaycan dilinə “bir” kimi tərcümə olunur [5, s.89].

Birinci cümlə, qeyd etdiyimiz kimi, “The reason for his interest, not to say fascination, was deeper than mere desire” - “Onun Kerriyə olan marağı, bu maraq daha dərin idi” tərcümə ediləndə mətnin başlanğıcında Azərbaycan dilində də işarə əvəzliyi vasitəsilə bir növ müəyyənlik göstərilməklə yanaşı, koqnisiya nöqtəyindən nəzərdən mətnin daha dərin semantikaya malik olmasına işarədir və hesab edirik ki, mətn parçasına verdiyimiz şərh bunu bir daha əyaniləşdirir.

Qeyd etməliyik ki, bu mətn parçasında müəyyən artıqlı olan “the” kataforik funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Mətn yaratmada anafora, katafora məsələsindən bəhs edən A.Məmmədov yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən mənada anafora və katafora hadisələri öz səciyyəvi təzahürlərinə görə paradigmatik baxımdan nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, öncə nə haqqında deyildiyi ilə hal-hazırda söhbətin nədən ibarət olduğu, eləcə də hal-hazırda deyilənlə sonrakı mövzunun açılması arasında bağlılıq insan əqlində xətti-funksional deyil, məhz sistemlilik baxımından əlaqələr yaradır” [16, s.50].

Əlbəttə, A.Məmmədovun fikri ilə tam razılaşmaq olar, çünki həmin mətn parçası müəyyənliklə başlayır. Lakin sonra həmin əlaqə vasitələri bir-birini bir neçə dəfə təkrarlayaraq, sistemli şəkildə koqnisiya ilə birbaşa əlaqəlidir.

2.2. Mətnin forma və məzmun vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələri

Mətnin müəyyənləşdirilməsində onun komponentlərinin bağlılığı da zəruri məsələlərdən biridir. Mətni bir-birinə bağlayan vasitələr mətnin vahidləri hesab olunur. Burada danışan-dinləyən, deyən-əşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri-presuppozisiya da mövcud olur.

Mətndə özünü göstərən müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarından bəhs edərkən A.Hüseynov yazır: “Müəyyənlik kateqoriyasının başa düşülməsi formulu dil və nitq dixotomiyasının mahiyyətindən ibarətdir. Söz - əşyanı adlandıran dil vahidi kimi dialektik vəhdətdə olaraq özündə ümumilik, xüsusilik və fərdilik - ayrılıq kimi kateqoriyaları birləşdirir. Konkret söyləmədə eyni söz həm ümumini, həm də xüsusini və yaxud tək (ayrım) ifadə edə bilər. Təbii ki, ümumi, xüsusi və tək məntiqi-fəlsəfi termindir, həmçinin koqnitiv biliklərə də aiddir. Dilçilikdə əsasən lingvistik mənanı - semantikanı tədqiq edənlər koqnitivliyi ifadə edərkən üç termindən istifadə edirlər: ümumilik, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik” [71, s.6].

Mətnin komponentləri dedikdə onun tərkibinə daxil olan cümlələr başa düşülür. Sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələr müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir. Şifahi nitqdə ən gözəl vasitə intonasiyadır. Hər bir cümlə yüksələn tonla başlayır, sonra isə tədricən azalır və fasilə ilə kəsilir. Yazıda fasilə nöqtə, sual və nida işarələri ilə qeyd olunur. Mətnin komponentini əlaqələndirən digər vasitələr də vardır. Bura cümlələrin xəbələriindəki zaman uyğunluğu, əvəzlilik və sinonim vasitələrdən istifadə, tabesizlik və tabelilik əlaqələri, təkrarlar və s. daxildir.

Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq, sözlər istifadə olunarkən fərdi və ümumi əksliyə görə fərqləndirilir. A.Hüseynov bildirir ki, dil vasitəsinin fərdi

istifadə olunması fərdi denotatla, yəni predmetin fərdi adlandırılması ilə əlaqələndirilir.

Fərdiləşdirilmiş denotat haqqında informasiya ya “yeni”, yaxud “köhnə” ola bilər. Bu münasibətləri müəllif aşağıdakı kimi təqdim edir:

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, bu qarşılaşdırma- əkslik xalis semantik səciyyə daşıyır, çünki bu mənaların ifadə olunması yalnız ümumilikdə müxtəlif sistemli dillərdə deyil, ayrılıqda götürülmüş bir dildə də müxtəlifdir [73, s.7].

Mətnin aktual üzvlənməsi, mətn vahidlərindən bəhs edəcəyimiz təqdirdə ötürülən informasiyada da müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, həmçinin ümumilik olacağım nəzərə alaraq, A.Hüseynovun üç kateqoriyaya aid verdiyi şərhə münasib bilib ona istinad edirik. A.Hüseynov yazır: “Müəyyənlik denotatın o keyfiyyətidir ki, dil vahidinin köməyi ilə ifadə olunur və köhnə informasiyaya həm danışan, həm də dinləyən bələd olur. Qeyri-müəyyənlik denotatın o keyfiyyətidir ki, dil vahidinin vasitəsilə ötürülən informasiya ayrılıqda ya danışan, ya da dinləyən üçün yenidir və yaxud həm danışan, həm də dinləyən üçün yenidir.

Ümumilik - denotatın o keyfiyyətidir ki, dil vahidinin vasitəsilə anlayışın ümumiliyi haqqında informasiya verir və bu da, öz növbəsində, bütövlükdə bir qrup predmeti səciyyələndirir” [50, s.76].

Məlumdur ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası dilçilik tədqiqatlarında aparıcı rola malikdir. Mətn vahidlərinin mətnin yaranmasındakı rolunu gözdən keçirərkən yuxarıda haqqında danışılan məsələlərin nəzərə alınması vacibdir.

Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik bir sistemə daxil olur. Daha doğrusu, mətn özlüyündə nitq vahidi olmaqla bərabər, həmçinin cümləyə nisbətən daha yüksək nitq vahidi hesab olunur. Birinci onunla əlaqədardır ki, cümlə ilə müqayisə olunanda o, struktur baxımından, eləcə də semantik struktur baxımından daha çoxşaxəli, eyni zamanda cümləyə nisbətən çox mürəkkəb olur. Əgər cümlənin sayı çox olarsa, deməli, orada iştirak

edən mətn vahidləri ilə ötürülən informasiyanın xarakteri xeyli fərqli ola bilər və buna görə

Mətnin sintaktik sistemdə yeri də müəyyən dərəcədə digər kateqoriyalardan seçilir.

Mətnin səciyyələndirilməsində onun həcmnin parametrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi fikri əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur.

Bu məsələlərin tədqiqi ilə məşğul olan A.Məmmədov yazır ki, “bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmunundan ibarət müəyyən bir bütövdür. Halbuki digər tərəfdən isə, mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn hesab etmək olar. Mətn haqqında cümlə üzərində struktur mənada üstünlük təşkil edən bir vahid kimi təsəvvürümüz bizim intuitiv, qeyri-elmi təsəvvürümüzlə söykənir. Cümləni struktur-semantik planda cilalanmış hesab etsək, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn cümlədən daha böyük bir vahiddir. Bunu mətnin aşağı sərhədləri haqqında mülahizələrin məntiqi hesab etmək olar. Mətnin yuxarı sərhədləri haqqında təsəvvürlər də təqribən bu cür qeyri-elmi səciyyə daşıyır” [17, s.24].

İstər mətnin yaranması, istərsə də cümlənin aktual üzvlənməsində ötürülən informasiyanın həm özünün səciyyəvi xüsusiyyəti, həm də mətni yaradan vahidlərin hər birinin özəl yeri və rolu vardır. Bu səbəbdən də həmin məsələlərə dilçilik ədəbiyyatında fərqli yanaşma özünü göstərir.

Mətn cümlələr toplusudur, cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin digər üzvlənməsindən funksional cəhətdən fərqlənir. Aktual üzvlənmə cümlə quruluşu sərhədlərindən kənara çıxır. Bu kənaraçıxma adresat və adresantın arasındakı münasibətlərdən başlayır, nitq prosesində sonrakı cümlələrə də təsir göstərir və bir çox psixoloji-məntiqi funksiyaları özündə ehtiva edir.

Aktual üzvlənmə bütün dillərdə eyni xarakterdə deyil, hər bir dilin sintaktik quruluşundan asılı olaraq fərqli formalarda təzahür edir.

V.E.Şevyakova aktual üzvlənmədən bəhs edərkən yazır ki, mühakimədə hökmün yalnız iki üzvü vardır: subyekt və predikat. Subyekt (hökm, mühakimə)

fikrin (nitqin) predmeti, burada söhbətin nə haqda olması və onun təsdiq və ya inkar olunmasıdır. Predikat yeni hökmdür - mühakimədir, nitqin- danışığın predmetidir.

Dilçilikdə belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, cümlənin aktual üzvlənməsi formal sintaksisin bir hissəsi olmalıdır. Fikrimizi sintaktik əlaqələr baxımından dəqiqləşdirsək, bu məsələyə idarə və uzlaşma əlaqələri mövqeyindən baxılması daha düzgündür.

Bir nümunəyə diqqət edək:

The student reads a book. - Tələbə kitab oxuyur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklləri mövcuddur ki, bunlar aktual üzvlənmə zamanı prosodik vasitələrdən heç də az əhəmiyyətli deyil.

Burada da söyləmədə “Tələbə kitab oxuyur” cümləsində “tələbə” subyekt-verilən, köhnə, “kitab oxuyur” predikat-yeni olur. Digər tərəfdən, “tələbə” sözü müəyyənlik artikli ilə işləndiyindən subyekt həm informasiyanı ötürənə, həm də qəbul edənə məlumdur. O, kitab oxuyur. He reads a book - yenidən aktuallaşma - o, nə edir? O, kitab oxuyur. Üçüncü halda, The student reads a book - Tələbə (hansı?) kitab oxuyur. Burada kitab məlumdur, informasiya həm ötürənə, həm də qəbul edənə ancaq

“The student reads the book - Tələbə kitabı oxuyur” dedikdə informasiyanı ötürənə və qəbul edənə həm subyekt, həm də predikat aiddir.

Tema həm danışanın, həm də qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu bilik bazası fikrin inkişafının əsasıdır, rema temadan fərqli olaraq informasiyanın əsas hissəsidir, müəyyən zaman daxilində aktuallaşır. Bu aktuallaşma özlüyündə baş verir və burada əlavə vasitələrə ehtiyac qalmır. Tema və rema həmişə eyni sintaktik üzvlərlə ifadə olunmur, onların tərkibi dəyişə bilər. Temanın tərkibində mübtəda, tamamlıq, xəbər ola bildiyi kimi, remanın da tərkibində başqa üzvlər işləyə bilər.

Vaxtilə L.V.Şerba bu məsələlərdən bəhs edərkən yazmışdı ki, müxtəlif dillərdə xarici aləm bir-birindən fərqli şəkildə ifadə olunur, xarici dili öyrənəndə insan bu aləmi başqa şəkildə qavrayır, yeni bir mühitə düşmüş olur [16, s.43].

Müəllif haqlı olaraq xarici dilin öyrənilməsini bir dili daxilindən öyrənmək və digər dillərlə tutuşdurub müqayisə aparmağın zəruri olduğunu qeyd edir.

Həmin problemlə bağlı V.Todorov təkid edir ki, “müxtəlif dillərdə semantik əlamət baxımından eyniyyət təşkil edən sözlər ümumiyyətlə yoxdur” [75, s.86].

Dilçilik qanunlarını bilmək insanı dilin daxili inkişafı haqqında bir-birindən ayrılıqda heç nə ilə əlaqələnməyən, mexaniki topluluq kimi başa düşülən səhv təsəvvürlərdən azad edir. Məsələn, slavyan dillərinin tarixini nəzərdən keçirərkən müşahidə etmək olar ki, samitlərin birləşməsi, diftonqların monoftonqlaşması, burun samitlərinin əmələ gəlməsi, samitlər qrupunun sadələşməsi və son samitin düşməsi ayrıca götürülmüş hadisə deyil, açıq hecalar qanununun tam fəaliyyət göstərməsinin nəticəsidir. Bu cür dəyişikliklərdən hər biri müvafiq şəraitdə ardıcıl şəkildə baş vermişdir və bu, “nisbətən daimi şərait olanda hadisələrin təkrar edilməsini”nin qanuni şəkildə ümumiləşdirilməsinə yol açır.

Başqa bir məqamda isə, dilin daxili inkişaf qanunlarını onun fəaliyyət göstərməsi qaydalarından, yəni nitqdə dil sistemindən istifadə etmək qaydalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Mətnin yaranmasında həm ümumi dilçilik baxımından, həm də ayrı-ayrı dillərdə mətnin yaranmasında mətn vahidləri hesab olunan vasitələrdən fərqli şəkildə istifadənin dilin daxili qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olmasının şahidi oluruq. Həmin daxili qanunlardan birincisi tarixi-diaxronik dilçiliyin, ikincisi isə təsviri sinxronik dilçiliyin obyektidir. Dilin fəaliyyət göstərməsi qaydaları yalnız onun tarixi inkişaf mərhələsidir və bu da dilin mövcud sistemi ilə müəyyənləşir.

İ.A.Boduen de Kurtene XIX əsrin sonlarında yazırdı: “Qrammatika və sistematika ilə dillərin tarixi faktlarının elmi tədqiqi tamamlanır. Təmiz dilçiliyin ikinci bölümündə tarixi faktlardan kənar məsələlər araşdırılır. Burada insan nitqinin dilinin başlanğıcından, onun ilkin dövründən, fasiləsiz olaraq mövcud psixi-fiziki şərtlərindən, xalqın dünyagörüşünün dilin özünəməxsus inkişafına təsiri və əksinə,

Dilin öz daşıyıcılarının dünyagörüşünə təsiri, xalqın psixi inkişafında dilin əhəmiyyəti və s.-dən danışılır. Əksər dilçilər bu məsələləri antropologiyaya və

psixologiyaya aid edirlər; ancaq mənə elə gəlir ki, onlar dilə aid olduqları üçün dilçilikdə öyrənilməlidir” [16, s.66].

Daha sonra müəllif fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək qeyd edir ki, bu məsələlər dilçilikdə ona görə öyrənilməlidir ki, dil tarixindən faktlar lazımdır. Onların dilçilikdə tətbiqinin öyrənilməsini qeyd edərək göstərir:

1) qrammatikadan faktların mifoloji məsələlərə tətbiqi (etimoloji miflər) qədim dövrdən və ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixindən (mədəni tarixi səpkidə mühüm sözlərin müqayisəsi onun mayasını ibtidai və ya dilçilik vasitəsilə bərpa olunan tarixəqədərki tarix və linqvistik paleontologiya adlanan) qrammatik tədqiqatların köməyi ilə müəyyən edilən xalqların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin və s-nin öyrənilməsi;

2) sistematika faktlarının etnoqrafik və etnoloji məsələlərə, ümumiyyətlə, xalqların faktlarının etnoqrafik tətbiqi, dillərin bölünməsi və s.;

3) dilin yaranmasında dilçiliyi ikinci dərəcəli olaraq götürüb, İkinci bölmənin tədqiq nəticələrinin antropologiya, zoologiya və s. məsələlərə tətbiqi [16, s.67].

Beləliklə, qeyd etmək istərdik ki, dilin mexanizmi, ümumiyyətlə, quruluşu və tərkibi məlum dövrdə keçirdiyi bütöv tarixin, daxili qanunlarında baş verən inkişafın nəticəsidir və əksinə, bu mexanizmdə onun gələcək inkişafı müəyyənləşdirilir.

Başqa sözlə, dilin mövcud qaydaları onun daxili inkişaf qanunlarının nəticəsidir.

Digər tərəfdən, dil fəaliyyət göstərdiyi dövrdə onun gələcək inkişafını və təkmilləşməsini müəyyən edən yeni tələblər, elm sahələri və tədqiqatlar meydana gəlir.

İ.R.Qalperin belə hesab edirdi ki, “mətn dilçilik tədqiqatının obyektini kimi mürəkkəb bir tam olub, struktur-semantik vahid olaraq funksiya daşıyır. İstiqamətlənmiş informasiya və müəyyən tərzdə təşkil olunmuş müxtəlif tipli mətn vahidləri məntiqi, leksik-qrammatik əlaqəli cümlə çoxluğundan ibarətdir. Mətn nitq yaradıcılığı prosesinin nəticəsi hesab edilməklə yanaşı, yazılı sənədə, ədəbi işlənmə səviyyəsinə, tamlığına görə fərqli ola bilər. Mətn özünün çoxölçülülüyü ilə digər vahidlərdən fərqlənir və onun müxtəlif sahələrinə də ekskurs etmək olur [44, s.78].

Mətn özünün aydınlığı, asanlıığı, çətinliyi və s. cəhətlərinə görə çoxölçülü hesab edilir. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, mətn nəinki gerçəkliyi inikas etdirir, həmçinin onun haqqında məlumat verir. Məndə kommunikatıv, koqnitiv və emotiv funksiyalar kəsişir, həmçinin mətnin semantıkası nominativ və kommunikatıv komponentləri özündə əks etdirə bilir.

Mətn kommunikatıv tam kimi həm bağı, həm də açıq sistemdir. Bağlılıq onun mahiyyət əlamətində, tamlığında və məhdudluğundadır. Mətnin qavranılması zamanı informasiyanın həcmi dəyişir və bu mənada mətn açıq sistem səciyyəsi daşıyır.

Mətn haqqında müxtəlif konsepsiyalar və şərhlər mövcuddur.

İ.R.Qalperin öz əsərində mətni şərh edərkən aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etməyi vacib bilir [73, s.89]:

1. Məndə statik aspektlər aparıcı nəzəriyyədir. Mətn informasiya kimi başa düşülür. Bu konsepsiyaya görə mətn haqqında statik təsəvvür yaranır;

2. Mətnin prosessualılığı ön plana çəkilir. Burada da, zənnimizcə, prosessualıq;

iki cür başa düşülməlidir, yəni bir tərəfdən insanın nitq qabiliyyətinin reallaşması, digər tərəfdənsə, məhz hərəkəti olan dil kimi nəzərdə tutulur. Buna görə də dil nitqdə fəaliyyət göstərir və canlanır.

3. Mətnin mənbəyi - fərdi nitq fəaliyyəti kimi nəzərdə tutulur. Bu konsepsiyam kommunikatıv fəaliyyət adlandırmaq olar, ona görə ki həmin fəaliyyət kommunikasiya aktma istiqamətlənir ki, bu da informasiya göndərən və alanın olması ilə şərtlənir;

4. Mətn dil sisteminin səviyyəsi kimi nəzərdə tutulur. Dil səviyyələri öz iyerarxiyasına daxil olan mətni də mücərrəd hesab edə bilər.

Mətn dil vahidi kimi də qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq, mətnin qrammatıkası anlayışı meydana gəlir. Mətnin qrammatıkasını müəyyənləşdirərkən iki yanaşma əsas götürülür: birinci halda, praktik mənada başa düşülən qrammatıkadır, İkinci halda isə o, nəzəri səciyyə daşıyır. Bu yanaşma adətən mətnin struktur vahidlərini ayırarkən ifadə olunur. Əlbəttə, həm birinci, həm də ikinci halda

əsas vahid olan mətnin müəyyən hissəsinin kəsiyi nəzərdə tutulur və bu kəsik rabitəyə girən ardıcıl cümlələrdən təşkil olunur. Frazəüstü vahid dedikdə mətndəki rabitə əsas götürülür və bu, müxtəlif ifadə üsullarına, rabitəlilik əlamətlərinə malikdir. Həmin əlamətlər qrammatik, leksik və intonasiya xarakteri daşıya bilər. Mətdə əsas rabitəni qrammatik vasitələrin əlamətlərindən biri olan cümlənin növ - zaman əlaqəliliyini təmin edir. Mətdə cümlələr, sadəcə olaraq, məkan məzmununa görə rabitəlidir. Mətdə cümlə birliklərinin formal məhdudiyyətinin olması da vacibdir [65, s.90].

Bu zaman cümlənin struktur elementlərinin qrammatik təşkili pozisiyalarla, yəni vahidlərin mövqeləri ilə müəyyənləşdirilir. Cümlələrdə bəzi kateqoriyalarda bir cümlənin nüvə strukturu müxtəlif zaman, növ formalarını işlətməyə səbəb ola bilər. Qeyd edilənləri ingilis dilində olan bir abzas üzərində əyani şəkildə izləyək:

He had nearly reached the door of Donby's when he encountered two young men. One of them was clearly his son, better dressed since his marriage, and smoking a cigar - thank goodness-instead of those eternal cigarettes; the other - ah! Yes, Michael's sucking poet and best man, head in air, rather a sleek head under a velvet hat!

O, Donbinin qapısına yaxınlaşmışdı ki, gözlənilmədən orada iki cavan adamla qabaqlaşdı. Onlardan biri, aydın məsələdir ki, onun oğlu idi, evləndiyi vaxtdan bəri yaxşı geyinirdi və siqar çekirdi. Allaha şükür ki, bu həmişə belə deyildi. Ah, digəri isə şeiri tez öyrənən, vefyur papaq altında hamar başlı, havalarda uçan, ən yaxşı insan Mayklıdır.

Nümunə gətirilən abzasın istər ingilis, istərsə tərcümə variantında mətdə verilən rabitəlilik qabarıq görünür və formal mətn vahidləri, aktual üzvlənməyə xidmət etməklə yanaşı, mətnin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. O, təqdim olunan informasiyanın tez anlaşılmasını, həmçinin verilən təsvirdə məkan, zaman kateqoriyalarının əlaqələndirilməsini əyani şəkildə açıb - göstərə bilər.

Presuppozisiyanı açmaq üçün birinci nearly - "təxmini", ikinci since - ondan bəri, thank Goodness - yaxşı ki, Allaha şükür, eləcə də and -və bağlayıcısı məhz məmin formal vahidləri kimi çıxış edərək və həmin abzasa müəyyən fikri bildirməyə

şərait, imkan yaratmış və nəticədə məzmun formalaşmışdır. Zaman kateqoriyasının ifadəsində formal olaraq keçmiş zaman, məkan etibarı ilə ikinci hissə indiki zamanda verilib.

V.Vinoqradovun fikrinə görə, “dilin daxili inkişafı qanununda ümumiyyətlə, həm bütün dillərdə, həm qohum dillər qrupunda, həm də ayrı-ayrı konkret dillərdə tarixi inkişafın ümumiləşdirici qanunauyğunluğu və meyilləri formullarla ifadə edilir” [63, s.31].

Konkret dillərin strukturu bir-birindən fərqlənir. Buradan da hər bir dilin inkişaf yolu və inkişaf forması, həmçinin mətnyaratması özünəməxsus fərdi xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Buna görə də dillərin inkişaf qanunlarını, həmçinin mətnyaratma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları iki qrupa bölmək olar: xüsusi və ümumi.

Daha ümumi olan dilçilik qanunu yeni keyfiyyət ünsürlərinin tədricən artması və köhnə keyfiyyət ünsürlərinin yavaş-yavaş aradan çıxması yolu ilə dil strukturunun dəyişməsi qanunudur. Qarşılaşdırılan dillərdə hər birinin fərdi və fərqli semantik-struktur keyfiyyətlərinin və daxili sisteminin açılmasına imkan yaradan normaların səciyyəvi cəhətləri nəzəri cəhətdən fərqləndirilməlidir.

İnkişafıla bağlı bəzi məqamları qeyd edərək deyə bilərik ki, keçən əsrin birinci yarısında dil yalnız təsvir, qrammatik kateqoriyalar səviyyəsində tədqiq olunurdusa, həmin əsrin sonuncu onilliklərində, artıq koqnitiv yöndən, mətn səviyyəsində, həmçinin konseptual metaforlaşma və ikinci nominasiya, leksik-semantik söz yaradıcılığında dərinlən tədqiq olunmaqdadır. Hətta mətnin özü müxtəlif yanaşmalar nəticəsində xeyli dərəcədə daha dərin təhlil olunmaqdadır.

Hətta dilin ən sürətli inkişaf mərhələlərində onun strukturu əsaslı dəyişikliyə uğramır, çünki bu, insanlar arasında ünsiyyəti pozar. “Dilin daxili inkişaf mərhələləri biri digərinə keşik çəkən kimi heç də növbə ilə dəyişməmişdir, lakin hər bir mərhələ nə isə yeni bir şeyi hazırlayır ki, bu da hissedilməz şəkildə o birinin yerinə keçir, beləliklə, gələcək inkişafın əsasını təşkil edir” [67, s.116].

Bütöv mətni əvəz edən mətn vahidləri, müxtəlif sistemli dillərin mətn yaradan vasitə və vahidlərinin hər biri dildə yeni sintaktik funksiyanın inkişafına, genişlənməsinə, fərdi xarakter almasına imkan yaradır.

Dilin ayrı-ayrı sahələri, xüsusən də mətnyaradan ifadələr vahid sistem daxilində xüsusi mikrosistem hesab olunur. Buna görə də dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-biri ilə əlaqəsi dil sistemini sistemlər sistemi kimi səciyyələndirir.

Mətn dilçiliyinin əsas struktur vahidi frazaüstü vahid hesab olunur və o, müxtəlif əlaqəli cümlələr arasında semantik-qrammatik birlikdir.

Sonuncu mətnə informasiyanın ötürülmə və təsirinin artırılmasında ilk öncə mətn yaradan təkrarlardan, axırındakı cümlədə isə sinonimik əvəzlənmədən ("qayalara", "daşlara") istifadə olunur. Bu zaman aktual üzvlənmə aşağıdakıları nəzərə alır: əvvəlcə baş vermiş hadisə - "dəyirmanda olduğu kimi" ifadəsi, presuppozisiya əksini tapır [54, s.89].

Nəticədə dinləyən - informasiyanı qəbul edən (adresat) hadisəni və informasiyanı lazımı şəkildə qiymətləndirə, bütövlükdə informasiyanı dolğun və dürüst qəbul edə, həmçinin təkrarlar vasitəsilə verilən məlumat haqqında tam təsəvvür əldə edə bilir. Ona görə ki, mətnin əvvəlində "sına-sına", "titrəyə- titrəyə" ifadələri, eləcə də "yeri-göyü altına kürəyə-kürəyə" dik dayanmağın hansı səbəbdən baş verməsini, xeyli əvvəl baş vermiş məlum hərəkəti xatırlatmaqla məhz sonuncu cümlə informasiyanı tamamilə yeni məzmununda qəbul edənə anladır.

Mətnyaradan vahidlər kimi qrammatik vasitələrdən bəhs edərkən, burada həm birinci, həm də ikinci funksiya nəzərdə tutulmalıdır. Əlbəttə, belədə funksiyanın birinci mənasında müəyyənlik-qeyri-müəyyənliyin qarşılığı mətndən bilinir:

In September the first cool nights came, then the days were cool and the leaves on the trees in the park began to turn colour and I knew the summer was gone.

Sentyabrda ilk sərin gecələr gəldi, sonra günlər sərinləşdi, parkda ağacların yarpaqlarının rəngi soldu və bizə bəlli oldu ki, artıq yay keçib-gedib.

Balaca oğlanı ehtiramla məsafəni nəzərə alaraq iki qadın - biri gənc görünürdü - ana, digəri isə yaşlı - çox ehtimal ki, nənə təqib edirdi.

Əlbəttə, yuxarıdakı cümlələr həm struktur, həm semantik, həm də kommunikativ aspektlər cəhətdən qarşılıqlı əlaqədədir və bunlar olmasa, ötürülən informasiya tam dolğun ola bilməz. Burada hər bir üzvlənən cümlənin özünəməxsus səviyyəsi vardır.

Həmin səviyyələrin sayı, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, o əlaqələrin hərəkəti, cümlənin aktual üzvlənməsi Və inteqrasiyası ilə bağlı olaraq, tədqiqatçılar araşdırmalar aparırlar.

Lakin bu məsələdə üst-üstə düşməyən yanaşmalar da mövcuddur. Həmin tədqiqatçılar sırasında F.Daneşi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ona görə ki o, cümlənin üç səviyyəsini fərqləndirir və öz fikrini aşağıdakı kimi formalaşdırır [72, s.227]:

1. Özünün nisbi müstəqilliyinə görə grammatik cümlə strukturu səviyyəsi;
2. Cümlənin semantik strukturu səviyyəsi, buraya bir qayda olaraq, konkret leksik mənaların relevant ümumiləşdirmələri daxildir;
3. Kommunikasiya zamanı semantik və grammatik strukturların necə fəaliyyət göstərdiyinin anlaşılmasını təmin edən cümlənin təşkili səviyyəsi.

Müasir mətn dilçiliyində aktual üzvlənmə mühüm keyfiyyətə malikdir. Bu məsələlərdən bəhs edən Ə.Ə.Abdullayev yazır: “Aktual üzvlənmənin mətnyaratma ilə bağlı tədqiqi bir sıra mülahizələrə görə cəlbedicidir:

-birincisi, aktual üzvlənmə həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili ərzində məlum olan və yeninin komponentlərinin vəziyyətini görməyə imkan verir [1, s.102]:

- ikincisi, aktual üzvlənmə bütöv və dinamik fenomen olan mətnin digər linqvistik əlamətlərini aydınlaşdırmağa bilər;
- üçüncüsü, xüsusiləşmə, parselyasiya, yarımçıq cümlələr kimi bəzi dil hadisələrinin imkanlarını dəqiqləşdirə bilər;
- dördüncüsü, əsərlərin müəllif və janr xüsusiyyətlərini, həmçinin, müxtəlif funksional üslubların özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir və s.

Mətn dilçiliyinin ötən əsrin ikinci yarısından sonra daha geniş tədqiq olunmağa başlanmasının konkret səbəbləri var idi. Uzun illər sintaksis barədə

danışarkən cümlə qeyd-şərtsiz ən böyük, müstəqil və mühüm dil vahidi kimi qəbul olunurdu.

Ancaq kommunikativ-koqnitiv dilçilik xüsusi bir sahə kimi meydana gəldikdən sonra cümləyə münasibət dəyişdi. Çünki hər hansı bir cümlənin bütün semantik- struktur cəhətlərini yalnız kontekstdən - mətn daxilində, araşdırılan cümləni əhatə edən cümlələrin semantikasından anlamaq olar. Hər hansı bir sözün semantik strukturu onun leksik-qrammatik, metaforik, metonimik, kontekstual mənalarının məcmusudur. Deməli, sözün semantik strukturu zəngin olduğu kimi, cümlə də ayrılıqda deyil, mətn daxilində özünün əsl semantik rəngarəngliyini göstərə bilər.

Vaxtilə özündən əvvəlki tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirən M.A.Halidey qeyd edirdi ki, dil öz mahiyyətinə görə sosial hadisədir və müəyyən kommunikativ situasiyalarda və sosial kontekstlərdə realizə edilir.

Başqa bir fikir də vardır ki, dilsiz cəmiyyət, cəmiyyətsiz dil yoxdur, çünki canlı varlıq olan insan yoxdursa, cəmiyyət və dil də yoxdur, ona görə ki, bunlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dil sisteminə də təsir edir. Bu fikirlərə uyğun olaraq, sintaksisə münasibət dəyişdi, iki və daha artıq cümlənin birləşməsi daha böyük sintaktik vahid- mətn kimi götürülərək mətn dilçiliyinin araşdırılmasına təkan verdi.

Mətnin nominativ planına danışanın təsdiq etdiyi hadisələrin əks etdirdiyi əsas elementləri ifadə edən sintaktik strukturların propozisiyası daxil olur. Mətnin nominativ planının elementi olduğundan propozisiya yalnız mətnin qrammatikasının tədqiqat obyektı kimi deyil, həmçinin digər dilçilik fənlərinin, ilk növbədə isə, propozisional semantikanın tədqiqat obyektı kimi çıxış edir. Mətnin propozisional məzmununun tədqiqində onun qrammatikası ilə propozisional semantikasi arasındakı fərq propozisiya anlayışının və onunla əlaqəli mülahizə anlayışı və cümlələrin müxtəlif şərhı ilə təyin edilir.

Mətnin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən V.Demyankov yazır ki, real mətnlərdə koheferent əlaqə zamanı komponentlər aşağıdakı kimi iyerarxik olaraq düzülür [53, s.6]:

- 1) şəxsi ad;
- 2) müəyyənəddici izahat (təsvir);
- 3) əvəzlilik xarakterli sözlərlə əvəzlənmə;
- 4) əvəzlilik.

Mətn komponentləri təkcə struktur cəhətdən deyil, həm də məzmunca bağlı olur və bu bağlılığın yaranmasında müxtəlif vasitələr, xüsusilə də təkrarlar mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən V. Demyankov öz fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək məsələyə daha dərinlən nüfuz etməyə çalışır və qeyd edir ki, təkrarlar və mətnin əvəzlənməsinə olan maraq mətn dilçiliyinin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə “cümlədən daha böyük” vahid anlayışının axtarışı ilə səciyyələnirdi və bu vahidlərin təhlili mürəkkəb sintaktik bütövün, frazafövqü vahidin, abzasın təhlilindən və s. ibarətdir. Bu axtarış, başqa sözlə, təhlil mətn tədqiqinin əsas işçi ideyası olmuş, elə bir sistemi diktə etmişdir ki, bunun əsasında xətti vahidlərdən - sözdən, cümlədən istifadə etməklə dilçilik nəzəriyyəsi işlənilib-hazırlanmışdır. Mətnin vahidi ilə klassik dil sistemi arasında olan fərqlər o qədər də prinsipial səciyyə daşımamışdır. Buna görə də mətn dilçiliyinin əsas işlək konsepsiyası anaforik - geriyə, əvvəlki məlumata münasibət ideyası olmuşdur [59, s.60].

Hərtərəfli təhlil anaforik formanı başqa bir forma ilə əvəz etdikdə, daha doğrusu, onu cümlənin anaforik komponentinin əvvəlki təcəssümünü özündə göstərməyən bəzi gizli informasiya ilə əvəzlədikdə xüsusi formanın olması müəyyənləşdirilir. Qeyd edilənlərə nümunə olaraq, ingilis dilli bədii ədəbiyyata müraciət edək:

Among the forces which sweep and ploy throughout the universe, untutored man is but a wisp in the wind. Our civilisation is still in a middle stage, scarcely beast, in that it is no longer wholly guided by instinct; scarcely human, in that it is not yet wholly guided by reason. We have the consolation of knowing that evolution is ever in action, that the ideal is a light that cannot fail. He will not forever balance thus between good and evil When this jangle of free-will instinct shall have been adjusted, when perfect under standing has given the former the power to replace the

latter entirely, man will no longer vary. The needle of understanding will yet point steadfast and unwavering to the distinct pole of truth.

Həmin mətn parçasının Azərbaycan dilində olan variantına diqqət yetirək:

Həyat təcrübəsi olmayan adam bu dünyada coşan küləyin apardığı zəif bir ot kimidir. Bizim mədəniyyət hələ öz yolunun yarısındadır. Biz artıq vəhşi deyilik, çünki biz öz hərəkəthrimizdə yalnız instinktlərə əsaslanmırıq, lakin hələ kamil insanlar da deyilik, çünki biz yalnız ağılla iş görmürük. Biz özümüzə ancaq bir fikir var: inkişaf heç bir zaman qurtarmayacaqdır, ideal heç bir zaman sönməyəcək bir məşəldir- fikri ilə təskinlik verməyə məcbur oluruq. İnsan xeyirlə şər arasında həmişə tərəddüd etməyəcəkdir. Şəxsi iradə ilə instinkt arasındakı ədavət qurtardığı zaman həyatın dərinədən dərk edilməsi, bu qüvvələrdən birincisinin ikincisini tamamilə əvəz etməsinə imkan verəcəyi zaman insan mütərəddidlikdən xilas olacaqdır. O zaman ağıl əqrəbi möhkəm və tərəddüdsüz olaraq həqiqətin uzaq qütbünə çevriləcək” [15, s.76].

Nümunə gətirilən mətn parçasında istər ingilis dilində, istərsə də tərcüməsində bütöv abzasda bir neçə dəfə anafora özünü göstərir. Məsələn, lap birinci cümlədə presuppozisiya kimi təcrübəsiz adamın təbiətdə necə olması fikri irəli sürülür və onun ardınca insanın hansı yollardan keçməsinə, yaşaması üçün nələrə keçdiyini, instinktləri, arzulan barədə, eləcə də digər canlılarla müqayisəsi zamanı mətn yaradan vasitələr, əvəzliliklər, digər köməkçi vasitələr, dəfələrlə “instinkt” sözünün və digər sözlərin təkrarlanması, həmçinin insanın yalnız instinktlə idarə olunması və mətnin burada - abzasın sonunda yenidən “Biz özümüzə bir fikirlə” ifadəsini işlətməklə müəllif yenidən anafora yaradır və əvvəlcə haqqında söhbət edilmiş məsələyə başqa bir prizmadan da yanaşıaraq, yenidən əvəzliyin köməyi ilə (“O zaman ağıl əqrəbi möhkəm və tərəddüdsüz olaraq həqiqətin uzaq qütbünə çevriləcək”) mətnyaratma xüsusiyyətinin bariz nümunəsi kimi verilir.

Burada başqa bir məqama da münasibət bildirmək olardı. Bəllidir ki, mətnin başlanğıcı sanki bütün mətn quruluşunun əsas tematik düyünüdür. Başqa sözlə, bu başlanğıc, elə bil ki, cümlə quruluşunda mübtədanın funksiyasını, yəni subyekt ideyasına xas funksiyanı yerinə yetirir. Burada mətnin başlanğıcı ümumi girişlə

xarakterizə olunur və bütövlükdə mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşir, yəni həmin abzasda birinci cümlə ümumi şəkildə söhbətin nədən ibarət olacağını bir mesaj olaraq ifadə edir və “məlumdan-naməlumə” prinsipinə əsasən tədricən girişdə irəli sürülən konsept bütün mətn boyu şərh olunmaqla konkretləşir.

Mətnyaratmadan bəhs edərkən T.Givon fikirləri olduqca maraqlı görünür. Müəllifə görə, mətnin əsasında “sintaqmatik substitusiya” anlayışı dayanır. O, dil elementlərinin prominal bağlılığını ardıcıl surətdə qurulma kimi başa düşür, sonra qeyd edir ki, “mətndəki cümlələr sintaqmatik substitusiya prinsipi ilə, yəni dil ifadəsinin digəri ilə əvəzlənməsinə görə bir-birinə bağlanır” [62, s.168].

Aktual üzvlənmədən bəhs edərkən P.Hartman da mətnin əsasında anaforik və kataforik münasibətlərin durduğunu qeyd edir. Həmin müəllifin konsepsiyasına görə, belə əlaqələr mətnyaratma vəzifəsini yerinə yetirir: mətn əvvəl adı çəkilmiş semantemlərin düzgün, informativ, dolğun ardıcılığıdır, belə ki, əksər hallarda sonra gələn semantemlər artıq adı çəkilmiş semantemlərlə anaforik əlaqələnir, yaxud əksinə, bu da cümlədə kataforik əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir [64, s.87].

Q. Veynrix isə məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, semantik qarşıdurmanın ön plana çəkilməsini vacib sayır və qeyd edir ki, “mətn qeyd-şərtsiz elə bir bütövdür ki, onda hər şey qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. Cümlələr özünün məzmununa uyğun olaraq bir-birinin ardınca elə qaydada gəlir ki, hər bir dərk olunan cümlə sonra gələnin tam başa düşülməsinə kömək edir. Digər tərəfdən isə, hər bir sonra gələn, öz növbəsində, özündən əvvəl gələn cümlənin başa düşülməsinə təsir edir, buna görə də biz yenidən əvvəl gələn cümlənin üzərinə qayıdaraq, onu tam başa düşürük” [47, s.212].

Bu məsələdə Q. Veynrixin fikri ilə tam razılaşmaq olar. Bir qədər əvvəl nümunə göstərilən mətndə həmin məqamlar öz əksini tapmışdı.

İngilis dilində başqa bir bədii əsər nümunəsinə müraciət edək:

Soames had concentrated, sitting before the fire in his bedroom till Big Ben struck twelve. His reflections sum-totalled in a decision to talk it over with “old Mont” after all Though light-brained, the fellow was a gentleman, and the matter delicate. He got into bed and slept, but awoke at half-past two. There it was! ‘I won’t

think of it, 'he thought; and instantly began to. In a long life of dealings with money, he had never had such an experience. Perfectly straightforward conformity with the law - itself so often far from perfectly straightforward - had been the sine qua non of his career. Honesty, they said, was the best policy. But was it anything else?

Soms Böyük Ben saat 12-ni vurana qədər otağındakı ocağın yanında oturub fikrə dalmışdı. Nəhayət, “Qoca Montla” yenidən danışmağa qərar verdi. Sadələşməyə baxmayaraq, qoca hər halda əsl centlmendir, məsəl isə incədir. Soms yatağa uzandı, ancaq üçün yarısında oyandı. Necə də zor! “Bu barədə fikirləşməyəcəyəm” - deyərək qərara gəldi və həmin an “bu barədə” düşünməyə başladı. Ömür boyu işi pul məsələləri ilə bağlı idi və heç vaxt belə çətinlik çəkməmişdi. Çox zaman özü dəqiq və dəyişməz olmayan qanuna dəqiqlik və dəyişməzliklə riayət Rus dilindən nümunə gətirilən mətn parçasında da eyni hadisələrin, yəni anaforik və kataforik məzmunların bir-birini əvəzləməsi məsələsinin ifadəsi öz əksini bir daha qabarıq şəkildə tapır.

Q. Veynrixin qeyd etdiyi kimi, nümunə gətirilən mətn parçasında ardıcılıqla həm cümlələr arasındakı əlaqələr görünür, həm də məzmun etibarilə anafora kataforanı və ya əksinə, katafora anaforanı izləyir, əvəz edir, üstəlik qrammatik vasitələrin bir-birini əvəzləməsi, müəyyən yekunlaşmalar digər məsələlərin başlanğıcı və yenidən təkrarlanmalar və s. məsələlər də öz əksini tapır.

Məsələn, birinci cümlədə verilmiş “Soames had concentrated” - “Soms fikrə dalmışdı” ifadəsi oxucunu bu fikrin ardınca bir açıqlama olacağına səfərbər edir. Onun ardınca gələn “sobanın qarşısında Biq Ben saatı 12-ni vurana qədər” cümləsi fikri müəyyən dərəcədə tamamlasa da, yenə də baş verəcək hərəkətlərin mövcudluğu hiss olunur və sonra əvəzlilik, “there” sözü vasitəsilə yeni cümlələr əlaqəli şəkildə (əlbəttə semantik cəhətdən bağlılıq şərti) bir-birinin ardınca düzülür və Soamın fikirləri yekunlaşır, fikir “He had never had such experience - Onun heç zaman belə təcrübəsi olmamışdı” cümləsi ilə sanki kataforik olaraq bitir. Lakin yenidən həmin kataforik məzmun anaforik məzmunla çevrilir, yəni cümlələr davam edir və fikir “Honesty, they said, was the best policy” - “Düzlük ən yaxşı siyasətdir, deyirlər” ifadəsi ilə bitir, lakin həmin ifadənin açıqlanması üçün yenidən əlaqəli cümlələr

gəlir, sonda söhbət gəlib rəhbərliyin fəaliyyəti üzərində dayanır və yekunda orada verilən informasiyanın, yəni hərəkətin idarə olunmasının rəhbərliyin öz vəzifəsini yerinə yetirməyə borclu olması hökm kimi bildirilir və bu artıq əvəzlik (it) vasitəsilə müəyyən mənada neytral bir cümlə kimi yekunlaşır - It was a director's duty to be perfectly straightforward.

Mətnin forma və məzmun vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəsini araşdırarkən müəyyən etdik ki, onlar qarşılıqlı surətdə mətnin məzmununun ifadəsinə yardım edir. Mətn və onun sərhədləri dilçilikdə mübahisəli məsələdir. Bəzən bitmiş fikri ifadə edən iki söyləmə, bəzən isə irihəcmli əsər də mətn hesab olunur. Eyni zamanda hər hansı bir əsərdən götürdüyümüiz parça da mətn hesab olunur.

Hələ 1963-cü ildə P.Hautman mətn linqvistikasının ümumi dilçiliyin bölməsi statusuna malik olduğunu qəbul edərək mətn tədqiq sferalarını bir-birindən ayıtmaq təklifi ilə çıxış etmişdir: mətnin ümumi linqvistikası, konkret mətn linqvistikası və mətn tipologiyasının linqvistikası. Əvvəllər mətn linqvistikası “parolu” anlayışının yazılı təcəssümünün öyrənilməsi kimi başa düşülürdü. Aktual sintaksisdə tədqiq olunması məsələlər hələ çoxdur. Bu sahədə bir sıra terminlər sinonim olaraq işlədilməkdədir. “Aktual üzvlənmə” ilə yanaşı “kontekst üzvlənmə” və ya “tema və rema ilə üzvlənmə” terminləri işlədilir.

Aktual sintaksisin digər vacib problemi mətnin əmələ gəlmə prosesidir.

Mətnin əmələ gəlməsində aktual üzvlənmənin geniş imkanları var. Bu imkanlardan ən mühümü bağlılıq məsələsidir. Çünki bağlılıq mətnin əsas əlamətidir.

Məhz bağlılıq sayəsində cümlənin sadə ardıcılığı mətnə çevrilir.

Mətnin ayrılmaz tərkibi olan bağlılıq və onun növləri (semantik, sintaktik, ımtıq xətti və qlobal bağlılıqlar), aktual üzvlənmənin mətn sintaksisində yeri kimi məsələlərin dəqiq öyrənilməsinə ehtiyac var.

NƏTİCƏ

Mətnin yaranmasında və mətn kompozisiyasının qurulmasında tədqiqata cəlb edilmiş dillərin həm uyğun, həm də fərqli cəhətləri vardır. Bu uyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Mətnin yaranması və informasiyanın ötürülməsində aktual üzvlənmə mühüm rola malikdir. Aktual üzvlənmə mətnin açarıdır. Tema-remə əvəzlənməsi, intonasiya, məntiqi vurğu aktuallaşmada əsas rol oynayır. Müqayisəyə cəlb edilmiş dillərdən ingilis dilində aktual üzvlənmə adı çəkilən vasitələrlə yanaşı, artikllər hesabına da reallaşır. Mətnyaratmada koherentlik və koheziya, yəni rabitəlilik və semantik bağlılığın da rolu önəmlidir.

Mətnyaratmada mətndaxili əlaqələr nə qədər müxtəlif olsa da, onların heç biri ayrılıqda effektiv deyil. Müxtəlif formal vasitələr, formal vahidlər biri digərini inkar etmədən birlikdə mətnyaratmada iştirak edir. Müxtəlif dil ailələrinə mənsub müxtəlif sistemli dillərdə mətnyaradan formal vasitələrdən ən dinamik təkrarlardır. Onlar mətn komponentlərinin struktur əlaqəsinin ən yaxşı ifadə vasitələrindən biridir. Tədqiq etdiyimiz hər üç dildə (ingilis, Azərbaycan, rus dillərində) təkrar kimi sözlər, söz birləşmələri, bütöv cümlələr çıxış edə bilər.

Müxtəlif sistemli dillərin mətn parçalarının müqayisəsi göstərir ki, onların əksəriyyətində anafora və katafora mövcuddur və bunlar mətn parçalarının mərkəzində durur. Mətnin məzmun vahidləri olan anafora və katafora hər üç dildə bütün dil imkanlarını özündə ehtiva edir. Bunların bağlılığı frazabaşlanğıcı ilə frazasonluğu elementlərin məcmusunu təşkil edir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin quruluş və sistemindən asılı olmayaraq, fərqli dillərdə mətnyaratma koqnitiv baxımdan təqribən eyni struktura malik olur. Bu xüsusiyyət hətta ingilis və rus dilindəki mətnləri ana dilimizə çevirdikdə də müşahidə edilir.

Hər iki dildə mətn daxilində mövcud olan komponentlərin - ayrı-ayrı cümlələrin arasındakı əlaqə üsullarından biri də sintaktik paralelizmdir. Hər bir dildə paralelizm işlənmə məqamındakı konkret formalarından asılı olaraq, inkari paralelizm, tam paralelizm, natamam paralelizm, genişləndirilmiş paralelizm, sinonimik paralelizm kimi özünü göstərir. Koqnitiv linqvistika nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda dil hadisəsi kimi bunlar eyni funksionu yerinə yetirir.

Mətnin formalaşmasında formal əlaqə vasitələrindən biri də sinonimlərdir. Mətnyaratmada ötürülən informasiyanın məna yükünün daha tez və anlaşıqlı çatdırılmasında dildə sinonimlərin rolu əvəzsizdir. Bəzən sinonimlər mətnin ümumi mənasının effektini, ifadəliliyini artırmaq üçün işlədilsə, bəzən də nəyəsə daha qabarıq şəkildə diqqət yönəltmək üçün istifadə olunur.

Deytik xüsusiyyət daşıyan əvəzlilər bütün dillərdə vardır. Bu xüsusiyyət işarə və şəxs əvəzlilərinə daha güclüdür. Azərbaycan və rus dillərində mətnlərin yaranmasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik şəxs və işarə əvəzliləri vasitəsilə tənzimlənir. Bu dillərdə mətndə müəyyənlik və qeyri - müəyyənlik məzmununu yaratmaqda əvəzlilərin oynadığı funksiyam ingilis dilində artıllar yerinə yetirir. Mətn müəyyənliklə başlaya və mətn daxilində bir neçə dəfə qeyri-müəyyənliklə əvəz oluna bilər ki, bu da koqnisiya ilə birbaşa əlaqəlidir. İngilis dilində mətnin yaranmasında müəyyən və qeyri- müəyyən artılların rolu böyükdür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs, Bakı, “Zərdabi” LTD, 2011, 210 səh.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, Azərnəşr, 1999, 210 səh.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, Bakı, Mütərcim, 2012, 238 səh.
4. Allahverdiyeva F.M. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri, Bakı, Elm və təhsil, 2011, 173 səh.
5. Allahverdiyeva F.M. Sadə cümlənin struktur-semantik variativliyi, Bakı, Elm və təhsil, 2016, 187 səh.
6. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti. K.M.Abdullayev, Ə. Abdullayev, Ş.Q.Hüseynovun redaktəsi ilə, Bakı, Mütərcim, 2012, 608 səh.
7. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı, Nurlan, 2008, 210 səh.
8. Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər), Bakı, Qorqud, 1997, 799 səh.
9. Boduen de Kurtene I.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri, Bakı, 2014, 338 səh.
10. Hüseynov A.R. İngilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu, Bakı, Mütərcim, 2015, 375 səh.
11. Hüseynova M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər, Bakı, “Sabah”, 2007, 166 səh.
12. Hüseynova M.Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası, Bakı, NDA, 2004, 33 səh.
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 səh.
14. Layons C. Linqvistik semantika, Bakı, Nurlan, 2014, 375 səh.
15. Mahmud K. Düvani lüğət-it- türk, Bakı, Ozan, 2006, 512 səh.
16. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Bakı, Çayıoğlu, 2010, 250 səh.

17. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi, Bakı, Elm, 2001, 144 səh.
18. Musayev M.M. Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı, Qanun, 2011, 401 səh.
19. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, Mülahizələr, Problemlər, Bakı, Elm, 2015, 258 səh.
20. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası II cild, Bakı, Mütərcim, 2002, 286 səh.
21. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, Bakı, ADU-nun nəşri, 2004, 250 səh.

Rus dilində

22. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка, М., Просвещение, 1990, 330 стр.
23. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл, М., Наука, 1976, 382 стр.
24. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966, 474 стр.
25. Балли Ш. Французская стилистика, М., Изд-во иностран. литературы, 1961, 394 стр.
26. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста, Ростов-на Дону, 1993, 192 стр.
27. Барт Р. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, 1978, стр.442-450.
28. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики, М., Худ. лит-ра, 1975, 176 стр.
29. Бахтин М.М. Проблемы текста, Вопросы литературы, 1976, 156 стр.
30. Белинская Г.П. Парадигматический ряд субстанциональных локативных синтаксис и их вариантов в современном английском языке. Л., АКД, 1981, 19 стр.

31. Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. канд, филол. наук. М., 1983, 269 стр.
32. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения, Л., ЛУ, 1977, 206 стр.
33. Бондарко А.В. О структуре грамматических категорий (отношения оппозиции и неоппозитивные различия) // Вопросы языкознания, 1981, № 6, стр.21-27.
34. Брехт Б. История жизни, М., Логос, 2003, 156 стр.
35. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Языковая категория // Лингвистический энциклопедический словарь. М., Сов. энцикл., 1990, 230 стр.
36. Валгина Н.С. Теория текста, М., Логос, 2003, 101 стр.
37. Васильев Л.М. Общий взгляд на лингвистику XX века // Филологические записки. Вестник литературоведения и языкознания. - Вып. 11. Воронеж, 1998, стр.167-174.
38. Ворожбитова А.А. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты: Монография, Сочи, 2000, 340 стр.
39. Гаджиев Э. “Функционально-семантический анализ слов “one” и “bir” в современном английском и азербайджанском языках” namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Баку, 1987.
40. Гаджиев Э.И. Функционально-семантический анализ слов “one” и “Bir” в современном английском и азербайджанском языках. Тбилиси: АКД, 1987, 22 стр.
41. Гаибова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста, Баку, АГУ, 1986, 270 стр.
42. Гаибова М.Т. Текст и культура. Актуальные проблемы языка, литературы и методики их преподавания, Баку, 2008, 184 стр.
43. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики, М., 1973, стр.349-372.

44. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка, Москва, 1974, 340 стр.
45. Гальперин И.Р. О понятии “текст” // Проблемы общего и германского языкознания. М., Изд-во Московского Университета, 1974, стр.67-72.
46. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка, М., Изд-во Либроком, 2012, 376 стр.
47. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI, М., 1985, стр.217-237.
48. Гумбольдт В. фон. Избранные труды. М., Прогресс, 2000, 400 стр.
49. Гурева З.Я. Лингвистика текста. М., Просвещение, 1986, 126 стр.
50. Гусейнов А.Р. Проблема однозначности категории определенности как коммуникативной единицы (контекстуально-ситуативный анализ (на материале английского, русского и азербайджанского языков). Киев: АКД, 1979, 24 стр.
51. Гусейнова Л. Синтаксическая организация художественного текста. Баку, АУЯ, 2011, 240 стр.
52. Данет Ф. Гаузенбласк. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств. Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействия. М., Наука, 1969, стр.225-227.
53. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994, № 4, 173 стр.
54. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь трудностей русского языка автора, М., 1991, 180 стр.

İngilis dilində

55. Cooreman A. The pragmatics of word order variation in Chamorro Narrative Text-Payne, 1992, p.243-263.
56. Danes Fr. A three level approach to syntax. Prague, 1966, №1, 21 p.

57. Danes Fr. Some thought on the semantk, structure of the sentence. In *Lingua* 21, North-Holland Publishing CO, 1968, p.55-69.
58. Downing P. Word order in discourse. By way of introduction Downing, Noonan 1995, p.1-2.
59. Dryer M.S. Frequency and pragmatically unmarked word order. - Downing, Noonan, 1995, p.105-136.
60. Enkvist N.E. Linguistic stylistic. Mouton The Hague, 1973, 403 p.
61. Figge U.L. Syntagmatik. Distribution und Text. Munchne, 1971, p.100-102
62. Fillmore J. Types of lexical information. In "Studies in Syntax and Semantics". Holland, 1970, p.109-137.
63. Givon T. Voice and inversion (Typological Studies in Language, Vol.28). Amsterdam: J. Benjamins, 1994, p.156.
64. Halliday M.A.K. Language structure and language function. In Lyons V (ed) *New Horizons in linguistics*. Penguin, Hartmans work, 1970, 1, p.140-165.
65. Halliday M.A.K. System and function in language // *Selected papers*. London, 1976, 250 p.
66. Hartmann P. Texts and linguistisches objekt. München, 1971, p.9-30.
67. Harweq R. Pronomia und Textkonstitution. München, 1968, 392 p.
68. Hasan R. Grammatical cohesion in spoken and written English. Part II, London, 1968.
69. Hawkins J. A performance. Theory or word order and constiuecy.
70. Hawkins J. Parcing. Theory of word order Universals 1990, *Linguistic Inguiry* 21, p.223-261.
71. Jespersen O. A modern English grammar on historical principles. P.II. *Syntax*, 1st vol. London Copenhagen, 1949, 512 p.
72. Katz J. Semantic theory. N.Y., 1972.
73. Katz J.J., Fodor J.A. The structure of semantic theory. *Language* 39, 170 p.

74. Kintsch W. & Van Dijk T. Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review*, 1978, 85(5), p.363-393.
75. Mammadov AY. Discourse and translation: functional- cognitive approach, Baku, 2012, 110 p.
76. Todorov V.T. The place of style in the structure of the text. *Literary style: A Symposium*. London-New York, 1971, 316 p.
77. Valiyeva N. Synergetics of the Language. National consciousness and culture by globalization. B., 2016, 231 p.
78. Van Dijk T. Some aspects of text grammar. A study in theoretical linguistics and politics. The Hague-Paris Mouton, 1972.
79. Van Vanil, R.D.Jr. Functionalism, Anaphora and Syntax. 1990(b) *Studies in Language* 14, p.169-219.